

Samen bevrijd uit de onderdrukking

Ecofeminisme in de jaren zeventig en tachtig in Nederland

BRIEF AAN DE MENSEN
ER IS EEN DING DAT JULLIE
BIJNA ALLEMAAL
ZIJN VERGETEN
WAAR IS DE VRIJHEID
VAN DE ANDERE DIEREN GELEVEN
JULLIE ZIJN TEGEN
OPSLUITING VAN MENSEN
MAAR HOEVEEL
DIEREN HOUDEN JULLIE GEVANGEN
IN DIERENTUINEN IN WEILANDEN
ACHTER PRIKKELDRAAD
ALLEEN MAAR VOOR JULLIE GENOT
JULLIE ZIJN TEGEN
UITBUITING
MAAR HOEVEEL
KOEIEN EN GEITEN WORDEN
DAGELIJKS UITGEMOLKEN
HOEVEEL BIJEN BESTOLEN
KIPPEN HAAR EIEREN CEROOFD
ALLEEN MAAR VOOR JULLIE GENOT
JULLIE ZIJN TEGEN OORLOG
TEGEN POLITIEGEWELD
MAAR HOEVEEL KIPPEN KOEIEN
VISSEN VARKENS
SCHAPEN EN PAARDEN
WORDEN DAGELIJKS AFGESLACHT
VOOR HUN VLEES
HUN VEL HUN VACHT
ALLEEN MAAR VOOR JULLIE GENOT
JULLIE ZIJN TEGEN DE MACHT
VAN DE ENE MENS OVER DE ANDERE
MAAR HOEVEEL HUISDIEREN
HEB JE VAN JEZELF
AFHANKELIJK GEMAAKT
HUN VRIJHEID ONTNOMEN
ALLEEN MAAR VOOR JULLIE GENOT
JULLIE ZIJN TEGEN FASCISME
SEXISME RASSISME
MILITARISME IMPERIALISME
MAAR JE BENT IETS VERGETEN
DE SUPERIORITEITSDENKEN
TEN OPZICHTE
VAN DE OVERIGE DIEREN

Ilse Rusch (4173503)

14 augustus 2020

Dr. W.G. Ruberg

Masterscriptie, Cultuurgeschiedenis van modern Europa

Universiteit Utrecht

Afbeelding voorblad: 'Atalanta', *De As* 145 (2004), 41.

Abstract

In this thesis I explore three feminist movements within the second feminist wave, to discover how they relate to common oppression of women, nature and animals. I will examine whether and how radical feminists, socialist feminists, and anarchists and anarchist feminists have incorporated ecofeminist thought in their theories in the seventies and eighties in the Netherlands. Ecofeminism combines feminism and ecologism, arguing that the oppression of women and nature or animals originates from the same patriarchal hierarchical structures in society and therefore needs to be addressed and overthrown simultaneously. Radical feminists used to relate the issue to the idea of broad liberation, including the oppression of others, such as children and elderly. Socialist feminists did not incorporate ecofeminist thought. Anarchists and anarchist feminists were concerned with environmental pollution, preached for a non-hierarchical society and therefore problematised the higher status awarded to humans in comparison to nature and animals. The second feminist movement in the Netherlands was partially concerned with the common oppression of women and nature. However, only anarchist feminists explicitly viewed both as products from the patriarchy and capitalism. This thesis examines the ecofeminist history of the seventies and eighties in the Netherlands.

Voorwoord

Tijdens de scriptiemarkt, waar iedere scriptiebegeleider van de masteropleiding haar of zijn interesse- en vakgebieden kon vertellen aan de studenten, raakte ik in gesprek met Willemijn Ruberg. Ik wist dat ik iets wilde doen met feminisme of vrouwengeschiedenis, omdat ik dat heel interessant vind en omdat schrijven over feminisme en vrouwengeschiedenis niet alleen een wetenschappelijke maar ook een maatschappelijke relevantie heeft. Willemijn wees me op een theorie genaamd 'ecofeminisme'. Ik kende de theorie niet, maar het greep meteen mijn aandacht. Door kennismaking met een theorie die feminisme en ecologisme met elkaar in verband brengt, kon ik mijn academische interesse in vrouwengeschiedenis, feminisme en machtsverhoudingen verbinden aan mijn persoonlijke interesse in denken over het milieu en dierenwelzijn. Naar mate ik meer literatuur had gelezen, raakte ik steeds verder in de theorie verwickeld. Het bracht mijn kennis over feminisme tot een hoger niveau en gaf inzicht in verbanden tussen vormen van onderdrukking. Het was alsof er een nieuwe dimensie werd toegevoegd aan mijn inzicht in uitingen van macht en hiërarchie. Ik wil bovenal Willemijn bedanken, voor de inspiratie om een geschiedenis van het ecofeminisme te schrijven en voor het begeleiden van het proces. Ik heb er ontzettend veel van geleerd en vind het onderwerp nog altijd ongelooflijk interessant. Veel leesplezier!

Inhoud

Abstract	3
Voorwoord	4
Inleiding	8
Probleemstelling	10
Historiografie	11
Theoretisch kader	13
Verantwoording bronnenmateriaal	16
Methode en opbouw	17
Hoofdstuk 1: Feministische en sociale theorieën	19
1.1 Van liberaalfeminisme naar radicaalfeminisme	19
1.2 Marxistisch feminisme en socialistisch feminisme	23
1.3 Anarchisme, anarchafeminisme en groen anarchisme	26
1.4 Deelconclusie	30
Hoofdstuk 2: Het patriarchaat en het kapitalisme als onderdrukkers in <i>Feminist en Socialisties-Feministische Teksten</i>	31
2.1 De radicaalfeministische beweging in Nederland	31
2.2 Verbanden tussen onderdrukkingen en de relatie tussen vrouw en natuur	35
2.3 De Bonte Was: radicaal-cultureel of radicaal-libertair feministisch?	36
2.4 De socialistisch feministische beweging in Nederland	38
2.5 Verbanden tussen onderdrukkingen en de relatie tussen vrouw en natuur in <i>Socialisties-Feministische Teksten</i>	40
2.6 Deelconclusie	44
Hoofdstuk 3: Anarchisme en anarchafeminisme in <i>De As</i> en <i>Hoe komen kringen in het water</i>	46
3.1 De anarchistische en anarchafeministische beweging in Nederland	46
3.2 Anarchisme en anarchafeminisme tussen andere sociale bewegingen	48
3.3 De relatie tussen mens en natuur in <i>De As</i>	51
3.4 De bevrijding van natuur en dieren in <i>Hoe komen kringen in het water</i>	55

3.5 Deelconclusie	58
Conclusie	59
Bibliografie	64
Literatuur	64
Bronnen	66

“Feminism, as liberation struggle, must exist apart from and as part of the larger struggle to eradicate domination in all forms. We must understand that patriarchal domination shares an ideological foundation with racism and other forms of group oppression, that there is no hope that it can be eradicated while these systems remain intact.”

- Val Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature* (London 2003), x.

Inleiding

“In 1792 publiceerde de Engelse feministe Mary Wollstonecraft (1759-1851) het boek *A Vindication of the Rights of Women*. Daarin gaf zij een politiek-filosofische onderbouwing van de politieke en maatschappelijke gelijkberechtiging van vrouwen. Niet veel later werd het boek door de filosoof Thomas Taylor geparodieerd onder de titel *A Vindication on the Rights of Brutes*, waarbij beseft moet worden dat hij onder ‘brutes’ dieren verstond. Taylor beargumenteerde dat als je vrouwen rechten geeft, je dat ook aan dieren zou moeten geven. Beide zijn even bespottelijk, zo luidde de boodschap van het boek, omdat noch vrouwen, noch dieren wezens zouden zijn die zijn begiftigd met rede.”¹

Gedurende de achttiende en negentiende eeuw werden vrouwen met dieren vergeleken. Niet alleen bovenstaand boek van Thomas Taylor geeft aanleiding om dat te denken, ook tijdens debatten over vrouwenkiesrecht in het Britse Lagerhuis werd het idee van vrouwenkiesrecht bespottelijk gemaakt door vragen te stellen over wat de vervolgstappen zouden zijn: zouden er dan mensen in actie komen voor rechten voor koeien, paarden en geiten? Vrouwen werden geassocieerd met natuur en dierlijkheid, mannen daarentegen met cultuur en redelijkheid.² De feministische beweging die groeide in de tweede helft van de negentiende eeuw, welke streed voor vrouwenkiesrecht en wettelijke gelijkheid voor vrouwen en mannen, staat bekend als de eerste feministische golf. Hoewel de eerste golf meestal wordt herinnerd aan de strijd voor vrouwenkiesrecht, was de emancipatiebeweging breder georiënteerd. Een andere vorm van onderdrukking waartegen feministen zich verzetten was vivisectie: het gebruik van levende dieren voor dierproeven ten behoeve van medisch-wetenschappelijk onderzoek.³ Niet alleen in Engeland, maar ook in Nederland is er sprake van een relatie tussen vrouwen en dieren en staat de geschiedenis van het negentiende-eeuwse feminisme niet los van de anti-vivisectie beweging. De twee kwamen letterlijk samen toen de feministe Marie Jungius zich in 1898 ter gelegenheid van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid uitsprak tegen vivisectie.⁴

De relatie tussen vrouwen en dieren is dus tweeledig en beide zijn belangrijk voor deze scriptie. Vrouwen en dieren werden met elkaar vergeleken en vrouwen hebben zich ingezet

¹ Marianne Thieme, *Groeiend Verzet* (Amsterdam 2019), 67.

² Thieme, *Groeiend Verzet*, 68.

³ Ibidem, 72.

⁴ Amanda Kluvel, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectiebeweging, 1890-1940* (Amsterdam 2000), 40-41.

voor het onderdrukte lot van dieren. De associatie van vrouwen met natuur en dierlijkheid in de negentiende eeuw is nog steeds aanwezig in de huidige maatschappij. We gebruiken andere, doch vergelijkbare termen. Vrouwen worden gekenmerkt als emotioneel, mannen als rationeel.⁵ Dergelijke sociale constructen hebben invloed gehad op de ontwikkeling van de vrouwenbeweging na de eerste feministische golf. Het is interessant te onderzoeken vanuit welke overtuiging mensen, met name vrouwen, zich hebben ingezet voor dierenrechten of tegen milieuvervuiling, en of de associatie daar bewust of onbewust een rol in heeft gespeeld. De tweede relatie tussen vrouwen en dieren komt tot uiting doordat feministen zich in het verleden hebben bekommerd om het lot van andere onderdrukten, zoals proefdieren in de eerste feministische golf, en zoals vrouwen die in de Verenigde Staten meedraaiden in de anti-slavernij beweging.⁶ De wortels van de vrouwenrechtenbeweging en de dierenwelzijnsbeweging zijn altijd nauw met elkaar verweven geweest: de morele plicht om je het lot van de kwetsbaarsten aan te trekken strekte zich uit tot alle kwetsbaren, ongeacht of het om vrouwen, slaven, kinderen of dieren ging.⁷

Wetende dat feministen in de eerste feministische golf zich het lot van onderdrukten in de samenleving op een breder niveau hebben aangetrokken dan het lot van vrouwen alleen, stelde ik mijzelf de vraag of en op welke manier dat gebeurde in een latere periode: tijdens de tweede feministische golf. De vrouwenbeweging streed vanaf de jaren zestig in Nederland onder andere tegen de ondergeschikte positie van vrouwen in het huwelijk en voor verdere gelijkberechtiging van vrouwen, legale abortus, kinderopvang en arbeidsmogelijkheden voor gehuwde vrouwen.⁸ In november 1967 verscheen in het literaire maandblad *De Gids* het artikel 'Het onbehagen bij de vrouw' van Joke Smit. Dit artikel wordt vaak gezien als het beginpunt van de tweede feministische golf in Nederland. Het was een lange aanklacht tegen het idee dat de vrouwenemancipatie was volbracht tijdens de vrouwenbeweging van Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker. Het artikel sloeg in als een bom. Een jaar later richtten Smit en Hedy d'Ancona samen de Man-Vrouw-Maatschappij (MVM) op. Dat groeide tot een gematigd feministische organisatie gericht op politiek en beleid. Een meer radicale beweging

⁵ Thieme, *Groeiend Verzet*, 68.

⁶ Anneke van Baalen en Marijke Ekelschot, *Geschiedenis van de vrouwentoekomst* (Amsterdam 1980), 16.

⁷ Thieme, *Groeiend Verzet*, 71.

⁸ Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, 'De tweede feministische golf' (10 maart 2016) <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-20e-eeuw/de-tweede-feministische-golf/> (versie 26 januari 2020).

kwam daarna op gang. In 1969 werd de actiegroep Dolle Mina opgericht, vernoemd naar Wilhelmina Drucker, en tegenwoordig vooral bekend vanwege haar ludieke acties. In beide organisaties, MVM en Dolle Mina, waren ook mannen actief.⁹

Er wordt vaak gerefereerd naar MVM of Dolle Mina in het kader van de tweede feministische golf. De vrouwenbeweging in Nederland in de jaren zeventig en tachtig bestond echter uit veel meer actiegroepen, vrouwenhuizen en praatgroepen, allemaal met een eigen visie op de bevrijding van vrouwen uit de onderdrukking. De vrouwenbeweging bestond uit een veelheid aan groeperingen die constant aan verandering onderhevig waren. De radicale groeperingen in de beweging wilden vaak niet met mannen samenwerken: zij zagen mannen als de onderdrukkers. Voor hen was het duidelijk dat vrouwenonderdrukking als gevolg van gendernormen met betrekking tot vrouwelijkheid en mannelijkheid – waar het in de tweede golf naast wettelijke ongelijkheid veel meer om ging dan in de eerste feministische golf – niet opgelost kon worden in samenwerking met degenen die het patriarchaat hadden ontworpen en geïnstitutionaliseerd. Deze stroming wordt getypeerd als ‘radicaal’ omdat ze compleet opnieuw vorm wilde geven aan de samenleving, niet slechts een hervorming van het bestaande systeem. Ze zag dat vrouwenonderdrukking diepgeworteld lag in de structuren en instituties van de maatschappij die kenmerkend waren voor het patriarchaat en het kapitalisme. De radicale beweging organiseerde zich zelf ook niet binnen de hiërarchische structuren van de mannenmaatschappij, maar onttrok zich van macht, hiërarchie en status.

Probleemstelling

In de tweede helft van de twintigste eeuw ontstond er een steeds groter milieubewustzijn in Nederland. Milieuproblematiek was niet nieuw – de relatie tussen mens en natuur en tussen samenleving en omgeving is altijd gespannen geweest – maar het trok steeds meer publieke belangstelling. De toenemende aandacht voor het milieuvraagstuk leidde in de jaren zeventig en tachtig in Nederland tot milieuactie en de opkomst van milieubewegingen.¹⁰ Naar aanleiding daarvan, en de wetenschap dat vrouwen zich eerder in de geschiedenis actief het lot van andere onderdrukten hebben aangetrokken, onderzoek ik in deze scriptie in hoeverre feministen tijdens de tweede feministische golf, in de jaren zeventig en tachtig, in Nederland, zich hebben ingezet voor de bescherming van de natuur en het milieu of dierenwelzijn. Om

⁹ Marjan Agerbeek, ‘... de tweede golf’, *Trouw*, 28 september 2001.

¹⁰ P. Leroy en A. de Geest, *Milieubeweging en milieubeleid* (Antwerpen 1985), 10.

de koppeling tussen feminisme en ecologisme te concretiseren gebruik ik de theorie van het ecofeminisme. Het ecofeminisme gaat ervanuit dat vrouwen en de natuur, inclusief dieren, op een vergelijkbare manier binnen het patriarchaat worden onderdrukt. Het dualisme rede versus emotie, waarbij aan rede een hogere status werd toegekend dan emotie, heeft vrouwen ondergeschikt gemaakt aan mannen. Ecofeministen beargumenteren dat de overheersing van de mens over de natuur vanuit hetzelfde dualisme is ontstaan: het rationele vermogen van de mens legitimeert de overheersing van de natuur.¹¹ Om vrouwen te kunnen bevrijden van de onderdrukking pleiten ecofeministen voor een bredere bevrijdingsstrategie, waarbij tegelijk andere vormen van onderdrukking die voortkomen uit het patriarchaat worden bestreden.

Om erachter te komen of en hoe feministen in de tweede feministische golf gebruik maakten van een brede bevrijdingsstrategie, waarbij ze zich hebben ingezet voor de natuur of zich bezighielden met milieuproblematiek en dierenrechten gebruik ik het ecofeminisme als uitgangspunt. Ik bestudeer drie radicale sociale bewegingen uit de jaren zeventig en tachtig in Nederland, die allemaal een omverwerping van het systeem voor ogen hadden om vrouwen (en mannen) te bevrijden uit de onderdrukking: radicaalfeminisme, socialistisch feminisme en anarchisme/anarchafeminisme. Uitgaven van feministische uitgeverij De Bonte Was en het tijdschrift *Feminist* dienen als betogers van het radicaalfeminisme en het marxistisch feminisme; het tijdschrift *Socialisties-Feministische Teksten* als betoger van het socialistisch feminisme; en nummers van tijdschrift *De As* over de vrouwenbeweging en feminisme en het boek *Hoe komen kringen in het water* als betogers van het anarchisme en anarchafeminisme. Gebaseerd op deze bronnen luidt de onderzoeksvraag van mijn scriptie: in hoeverre was er sprake van ecofeministisch gedachtegoed bij radicale sociale en feministische bewegingen in de jaren zeventig en tachtig in Nederland? In mijn scriptie onderzoek ik of zij de bevrijdingsstrategie beperken tot het bevrijden van vrouwen, of ook de natuur en dieren daarbij betrekken. De relatie tussen vrouwen en de natuur staat centraal.

Historiografie

Er is veel geschreven over de tweede feministische golf in Nederland. Een boek waarop ik in deze scriptie de veranderingen en ideeën van de tweede feministische golf baseer is *Het persoonlijke wordt politiek: feministische bewustwording in Nederland 1965- 1980* (1996) van

¹¹ Carol J. Adams, 'Ecofeminism and the Eating of Animals', *Hypatia* 6 (1991) 1, 125-126.

Irene Costera Meijer. Costera Meijer constateert een identiteitsprobleem bij vrouwen in de jaren zestig en zeventig. Het boek van Betty Friedan, een Amerikaanse sociaal-psychologe, *The Feminine Mystique* (1963), de Nederlandse vertaling *Het misverstand vrouw* (1971) en het artikel ‘Het onbehagen bij de vrouw’ van Smit hebben daar aanleiding toe gegeven. Het identiteitsprobleem werd volgens Costera Meijer veroorzaakt door “een belemmering of vermijden van geestelijke groei”, en een gebrek aan zelfbeschikkingsrecht. Dit waren centrale kwesties gedurende de tweede feministische golf.¹² Het boek *De Vrouw Beslist: de Tweede Feministische Golf in Nederland* (2005) van Vilan van de Loo onderschrijft deze veronderstelling. Het is een historisch overzicht van de vrouwenbeweging in de jaren zeventig en tachtig in Nederland. Deze boeken zoeken geen verband met de menselijke overheersing van het milieu of de onderdrukking van dieren. Naar aanleiding van deze boeken zouden lezers concluderen dat de Nederlandse vrouwenbeweging in de jaren zeventig en tachtig zich niet bezighield met het milieuvraagstuk. Het boek *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (2006) onder redactie van Marian van der Klein en Saskia Wieringa geeft inzicht in sociale bewegingen die vanaf het midden van de jaren zestig de wereld wilden veranderen en laat zien hoe divers en veranderlijk de verschillende stromingen in werkelijkheid waren.

De groene golf: geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging (1989) van Jacqueline Cramer is een belangrijk historisch overzichtswerk op het gebied van de geschiedenis van de milieubeweging. Cramer schrijft over de opkomst van een ecologische beweging in Nederland aan het einde van de jaren zestig en de veranderende problematiek waarmee die zich bezighield. Het werk *Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen* (1984) van Hans van der Loo, Erik Snel en Bart van Steenbergem legt een verband tussen de aard en maatschappelijke betekenis van sociale bewegingen in de jaren zeventig, zoals de milieubeweging, kraakbeweging, vredesbeweging en vrouwenbeweging. Het gaat daarin niet zozeer om een gedeelde strijd, maar wel over een oorsprong vanuit een vergelijkbare maatschappelijke onvrede. Er is echter relatief weinig geschreven over een gemeenschappelijke strijd voor vrouwenemancipatie en milieuactivisme of dierenrechten in Nederland, vooral niet in relatie tot de tweede feministische golf. Op internationaal niveau is er meer aandacht besteed aan de koppeling in die periode. In de

¹² Irene Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek: feministische bewustwording in Nederland, 1965-1980* (Amsterdam 1996), 1; Vilan van de Loo, *De vrouw beslist: de Tweede Feministische Golf in Nederland* (Wormer 2005), 51.

Verenigde Staten ontstond in de jaren zeventig gelijktijdig met de tweede feministische golf en de milieubeweging een ecofeministische beweging. Zij bracht elementen uit de vrouwenbeweging en de milieubeweging samen. Het bekommerde zich om de impact van menselijke activiteiten op de natuur en keerde zich tegen de ondergeschiktheid van vrouwen in de maatschappij, vanuit de overtuiging dat de onderdrukking van vrouwen en de natuur voortkomen uit hetzelfde patriarchale systeem.¹³ De studie *Feminism & Ecology* (1998) van Mary Mellor naar ecofeminisme in de jaren zeventig en tachtig in de Verenigde Staten dient als leidraad, omdat deze scriptie een vergelijkbare geschiedenis in Nederland bestudeert.

Theoretisch kader

Ecofeminisme wordt in de literatuur gekarakteriseerd als filosofie, politieke stroming en als theorie die feminisme en ecologisme met elkaar verenigt. Het theoretiseert een verband tussen vrouwenonderdrukking en menselijke dominantie over de natuur.¹⁴ Beide vormen van onderdrukking komen volgens ecofeministen voort uit hetzelfde dualisme, kenmerkend voor de westerse cultuur na de Verlichting. Dat dualisme heeft zijn wortels in de geconstrueerde dualiteit tussen rede en natuur en uit zich in andere tegenstellingen zoals man en vrouw, kolonisator en gekoloniseerde, mens en dier, en cultuur en natuur.¹⁵ Redelijkheid is in de westerse traditie alleen toegekend aan de ‘meester’ die natuur als vrouw of ondergeschikte ander heeft aangenomen: aan mannen die het vrouwelijke als lager dan zichzelf hebben geconstrueerd. Het continue streven naar het overheersen van de natuur met redelijkheid is belangrijk voor het westerse concept van vooruitgang en ontwikkeling.¹⁶ Het ecofeminisme koppelt deze vormen van onderdrukking aan elkaar en gaat ervanuit dat – omdat ze uitingen zijn van hetzelfde hiërarchische systeem – niet los van elkaar overkomen kunnen worden.¹⁷

Hoewel studies over ecofeminisme vooral verschenen vanaf de jaren negentig, werd de term al in 1974 door de Franse feministe Françoise d’Eaubonne geïntroduceerd. In haar boek *Le féminisme ou la mort* (1974) zet ze uiteen dat de vernietiging van de aarde een gevolg is van ‘Het Mannelijke Systeem’. Volgens haar hebben vrouwen de macht om een ecologische revolutie te bewerkstelligen.¹⁸ Vanaf dat moment is de theorie steeds verder ontwikkeld en

¹³ Mary Mellor, *Feminism & Ecology* (New York 1998), 1.

¹⁴ Val Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature* (Londen 2003), 1.

¹⁵ Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, 4-5.

¹⁶ *Ibidem*, 3.

¹⁷ *Ibidem*, 5.

¹⁸ Simone Nijboer, ‘De gemeenschappelijke strijd van vrouwen en dieren’, *Savante* 12 (1995), 12.

aangepast. De grootste discussie tussen ecofeministen gaat over de vraag of en hoe vrouwen verbonden zijn aan natuur (essentialistisch of door sociale constructen) en hoe de daaruit voortgekomen onderdrukking moet worden overkomen. Essentialistische ecofeministen koppelen vrouwen en natuur aan elkaar op een traditioneel westerse manier. Zij redeneren vanuit de gedachte dat vrouwen zorgzame, vruchtbare, empathische en verantwoordelijke wezens zijn en daarom dichterbij de natuur staan, en iets minder mens zijn dan mannen.¹⁹ De patriarchale hiërarchie, waar vrouwen en natuur onderaan de ladder staan, wordt door deze ecofeministen radicaal verworpen. Ze bepleiten een herwaardering van vrouwelijke eigenschappen en de ontwikkeling van een nieuwe hiërarchie waarin vrouwen, de natuur en eigenschappen zoals zorgzaamheid en empathie bovenaan staan.²⁰

In *Animals and Women: Feminist Theoretical Explorations* (1995) van Carol J. Adams en Josephine Donovan wordt het verband tussen vrouw en natuur, en vrouw en dier, gezien als een sociale constructie, die niet besloten ligt in het essentiële karakter van de vrouw. Deze conceptuele benadering bekritiseerde de essentialistische benadering. Zij zou namelijk de waarden van mannelijkheid en vrouwelijkheid en rolpatronen in stand houden. Conceptuele ecofeministen willen de associatie van vrouwelijkheid met natuur doorbreken.²¹ Hun ideeën sluiten aan bij het radicaal-libertair feminisme, dat onderliggende machtsverhoudingen in de maatschappij bloot probeert te leggen en te doorbreken.²² De natuur (met dieren) staat volgens ecofeministen in dienst van de mens, op een manier die als 'gewoon' is geaccepteerd. De exploitatie van grondstoffen en de uitbuiting van de natuur en dieren ten dienste van mensen is geheel ingeburgerd. Ecofeministen bekritisieren die vanzelfsprekendheid en pogen vrouwen en de natuur samen te bevrijden.²³ In *Ecofeminism: Women, Animals, Nature* (1993) past Greta Gaard ook de lijdensweg van dieren in het patriarchale systeem. Dieren genieten van minder rechten dan mensen (mannen) omdat ze net als vrouwen geen rationaliteit of agentschap krijgen toegekend. Ze verbindt de onderdrukking van dieren aan die van vrouwen en de natuur.²⁴ Kortom, het ecofeminisme legt verbanden tussen meerdere vormen van onderdrukking in de maatschappij (met een duidelijke focus op vrouwenonderdrukking en

¹⁹ Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, 7-8; Nijboer, 'De gemeenschappelijke strijd van vrouwen en dieren', 12.

²⁰ Ibidem, 12.

²¹ Ibidem, 13.

²² Carol J. Adams en Josephine Donovan (red.), *Animals & Women: Feminist Theoretical Explorations* (Londen 1995), 36.

²³ Nijboer, 'De gemeenschappelijke strijd van vrouwen en dieren', 13.

²⁴ Greta Gaard (red.), *Ecofeminism: Women, Animals, Nature* (Philadelphia 1993), 60-61.

overheersing van de natuur) die door hetzelfde systeem zijn opgelegd, waardoor het onmogelijk is om een vorm van onderdrukking te bestrijden zonder je andere vormen aan te trekken.

Animals and Women sluit daarnaast aan bij intersectioneel feminisme. Het bevestigt dat vrouwen niet slechts onder de categorie 'vrouw' vallen, er spelen meerdere categorieën mee in het bepalen van hun identiteit en de mate van onderdrukking, zoals etniciteit en klasse.²⁵ Het concept intersectionaliteit is gebaseerd op het idee dat machtsverhoudingen langs verschillende assen van verschil worden geconstrueerd, waarbij de focus meestal ligt op ras, gender en etniciteit of klasse. Het biedt een analytisch raamwerk om te bestuderen welke ongelijkheden of tegenstellingen een rol spelen in het creëren van machtsstructuren, en hoe die met elkaar samenhangen. Deze theoretische benadering is sinds het begin van de eenentwintigste eeuw opgepakt door meerdere disciplines zoals genderstudies, sociologie en geschiedenis. Intersectioneel feminisme past intersectionaliteit toe in feministische theorie: vrouwenonderdrukking hangt samen met andere categorieën en wordt langs meerdere assen geconstrueerd.²⁶

Val Plumwood beaamt deze veronderstelling en ontwikkelt in haar studie *Feminism and the Mastery of Nature* (1993) een zogenaamd kritisch ecologisch feminisme. Haar theorie bouwt verder op wetenschappelijke feministische theorieën, door een vierde as van verschil toe te voegen aan intersectioneel feminisme: natuur. Langs de categorie natuur worden meerdere groepen en mensen ondergeschikt gemaakt omdat ze als dichter tot het lichaam, de natuur en dieren worden gezien.²⁷ De natuur wordt gezien als een *sphere of inferiority*: als een domein van minderwaardigheid, buitengesloten van rationaliteit en cultuur.²⁸ Het kritisch ecologisch feminisme biedt een analytisch raamwerk voor onderzoek langs verschillen van ras, gender, etniciteit en natuur. Plumwood bouwt voort op het werk van Vandana Shiva, een beroemde Indiase ecofeministe, die het belang van intersectionaliteit en het verband tussen vormen van onderdrukking in het ecofeminisme onderschrijft. Ze stelt dat niet alleen vrouwen worden ondergebracht in de categorie natuur, maar ook gekoloniseerde, niet-westerse en niet-witte mensen.²⁹ Plumwood ziet deze ecofeministische

²⁵ Adams en Donovan, *Animals & Women*, 37.

²⁶ Patricia Hill Collins en Sirma Bilge, *Intersectionality* (Cambridge 2016), 1-2.

²⁷ Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, 4.

²⁸ *Ibidem*, 4.

²⁹ *Ibidem*, 4.

benadering als nieuw theoretisch kader voor vrijheidsbewegingen, zoals het feminisme. Het feminisme kan immers geen succes hebben en breken met het patriërchaat als andere vormen van onderdrukking intact blijven.³⁰

Verantwoording bronnenmateriaal

Om uit te zoeken of en hoe de vrouwenbeweging in de jaren zeventig en tachtig zich bezighield met een vergelijkbare onderdrukking van vrouwen, dieren en natuur of milieukwesties, heb ik bronnen bekeken van drie radicale sociale bewegingen, die onderdeel waren van of verwant waren aan de vrouwenbeweging. Om de agenda van het radicaalfeminisme in Nederland te doorgronden heb ik allereerst de drie uitgaven van het tijdschrift *Feminist* van uitgeverij De Bonte Was geraadpleegd. Twee zijn uitgegeven in 1977 en de derde in 1982. De tijdschriften zijn digitaal raadpleegbaar via de website van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis. Verder heb ik gebruik gemaakt van boeken, uitgegeven door De Bonte Was: *Brusterschap* (2003) met memoires en artikelen die Anneke van Baalen schreef vanaf 1971; *Zusterschap en daarna* (1982) met een geschiedenis van het radicaalfeminisme aan de hand van tien jaar Amsterdamse *Vrouwenkrant* en anekdotes over wat er in en rond het Vrouwenhuis gebeurde; en *Geschiedenis van de vrouwentoekomst* (1980), een uiteenzetting van de rol van de vrouw in de geschiedenis. Op de website www.radicaalfeminisme.nl heeft Marijke Ekelschot de vele publicaties van de radicaalfeministische beweging verzameld en raadpleegbaar gemaakt. Het bevat rijk materiaal dat de agenda van het radicaalfeminisme uitgebreid weerspiegelt.

De socialistisch feministische stroming kwam in Nederland vanaf de tweede helft van de jaren zeventig tot uiting in *Nieuwsbrief van het Socialisties Feministies platform*, *Katijf* en *Socialisties-Feministiese Teksten*. De bundel *Socialisties-Feministiese Teksten* richtte zich op meer diepgaande theoretische stukken en zette zich af tegen het marxistisch feminisme. Tussen 1978 en 1989 zijn in totaal elf tijdschriften uitgegeven. De artikelen bespreken veelal de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, wat ten dele wordt gezien als de oorzaak voor vrouwenonderdrukking. De auteurs hadden kritiek op de vrouwen van De Bonte Was en het radicaalfeminisme.³¹ De radicaalfeministes Anneke van Baalen en Marijke Ekelschot

³⁰ Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, x, 1-2.

³¹ Van alle bundels waren de nummers 1-4 en 7 het belangrijkste voor de analyse in hoofdstuk 2. In die laatste werd een vergelijking gemaakt tussen seksisme en racisme, maar onderdrukking van dieren en overheersing van de natuur werd niet bij de intersectionele benadering betrokken.

werden aan het einde van de jaren zeventig steeds meer marxistisch feministisch, en daarop uitten de socialistisch feministen kritiek.

De anarchistische beweging in Nederland geeft sinds 1972 het tijdschrift *De As* uit. Het tijdschrift is geen feministisch tijdschrift en werd overwegend door mannen geschreven, maar besteedde wel aandacht aan de vrouwenbeweging en anarchistisch feminisme, afgekort tot anarchafeminisme. *De As* werd altijd als themanummer uitgebracht. Voor deze scriptie heb ik themanummers gerelateerd aan vrouwenonderdrukking of het milieuvraagstuk geanalyseerd. De belangrijkste anarchafeministen in Nederland in de jaren zeventig en tachtig waren Weia Reinboud en Rymke Wiersma. Zij hebben samen meegewerkt aan een themanummer van *De As* over het anarchafeminisme in Nederland. Ook gaven ze met hun eigen uitgeverij Atalanta andere boeken uit, waarin ze hun kijk op het anarchisme en feminisme deelden. Reinboud en Wiersma dachten na over het thema ecologie, over de manier waarop de mens omgaat met zijn omgeving, en de overige dieren op de planeet. In het boek *Hoe komen kringen in het water* (1989) komen deze gedachten samen. Dat boek heb ik naast de uitgaven van *De As* gebruikt om de agenda van het anarchisme en het anarchafeminisme in Nederland te duiden.

Methode en opbouw

In *Feminist, Socialisties-Feministische Teksten* en *De As* onderzoek ik de politieke agenda's van drie radicale feministische en sociale bewegingen in Nederland aan de hand van tekstuele bronnen. De onderzoeksmethode van deze scriptie is een kritische discoursanalyse. Ik onderzoek, beschrijf en verklaar de discours van drie radicale bewegingen: wat staat er in de bronnen beschreven; wie schrijft de tekst; wat is het doel van tekst; wat is het taalgebruik; en welke betekenis en discours ligt erin verscholen?³² Het uiteindelijke doel van een kritische discours analyse is niet alleen de tekst te beschrijven en begrijpen, maar ook te interpreteren en te verklaren.³³ Bovendien is het gericht op het zoeken naar machtsverhoudingen in de tekst en in de ideologie van de beweging. Een discoursanalyse geeft mij de mogelijkheid om de ideologieën van de drie sociale bewegingen die verscholen liggen in de tekstuele bronnen

³² Terry Locke, *Critical Discourse Analysis* (Londen/New York 2004), 54; Thao Le en Quynh Le, 'Critical Discourse Analysis: An Overview', in: Thao Le en Megan Short, *Critical Discourse Analysis: An Interdisciplinary Perspective* (2009), 3-15, aldaar 6;

³³ Le en Le, 'Critical Discourse Analysis', 9.

te achterhalen en uit te vinden in hoeverre er sprake was van ecofeministisch gedachtegoed.³⁴ De artikelen en boeken laten zien met welke onderwerpen de stroming zich bezighield en over welke standpunten de redacties beschikten. Mijn analyse onderzoekt of en waarom er sprake was van een inzet voor zowel vrouwenbevrijding, milieuactivisme als dierenrechten.

In hoofdstuk 1 zet ik de feministische en sociale theorieën uiteen die ten grondslag liggen aan de feministische en sociale bewegingen en breng ik de feministische theorieën met elkaar in verband. Het is een theoretisch hoofdstuk, niet direct gericht op de Nederlandse geschiedenis van de vrouwenbeweging, omdat de theorieën grotendeels zijn geschreven naar aanleiding van ontwikkelingen in de Amerikaanse vrouwenbeweging. Het hoofdstuk volgt, wanneer mogelijk, een chronologische ontwikkeling. In hoofdstuk 2 en 3 bespreek ik aan de hand van de eerder beschreven bronnen de radicale stromingen uit de Nederlandse vrouwenbeweging. Soms sluiten die aan bij de algemene theoretische context, maar soms wijken ze ervan af. Simpelweg omdat de ontwikkeling van een kleine radicale stroming afhankelijk was van een lokale context en een kleine groep specifieke personen.

Het onderwerp van studie, theoretisch kader en de methode van mijn onderzoek lopen soms in elkaar over. Ecofeminisme is enerzijds het onderwerp van studie, omdat ik kijk naar de samenhang van feminisme en ecologisme in de jaren zeventig en tachtig. Deze scriptie is een onderzoek naar een geschiedenis van het ecofeminisme in Nederland. Anderzijds gebruik ik het ecofeminisme als theorie, om te theoretiseren hoe de onderdrukking van vrouwen en de dominantie over de natuur met elkaar in verband staan. Bovendien is intersectioneel feminisme deel van het theoretisch kader, omdat Plumwood verder bouwt op het idee van intersectionaliteit en natuur toevoegt aan de assen van verschil. Intersectionaliteit is verbonden aan ecofeminisme, en als analytisch hulpmiddel nodig om de geschiedenis van het ecofeminisme te bestuderen. Zij laat zien hoe vormen van onderdrukking, en verschillende machtsverhoudingen meespeelden in het construeren van een ondergeschikte positie van vrouwen en de natuur.

³⁴ Le en Le, 'Critical Discourse Analysis', 12.

Hoofdstuk 1: Feministische en sociale theorieën

In drie radicale sociale bewegingen van de tweede feministische golf onderzoek ik in hoeverre ecofeministisch gedachtegoed onderdeel was van de bevrijdings- of emancipatiestrategie. Aan deze bewegingen lagen theorieën ten grondslag. In dit eerste hoofdstuk zet ik die theorieën uiteen en breng ik ze met elkaar in verband. Hoe verhouden zij zich tot elkaar? Dit hoofdstuk volgt voornamelijk feministische theorieën: van liberaalfeminisme via radicaalfeminisme en marxistisch feminisme naar socialistisch feminisme. Aan het einde bespreek ik bij wijze van uitzondering een niet-specifiek feministische theorie: het anarchisme. Het anarchisme past in eerste instantie niet in de tweede feministische golf, maar het feminisme is wel onderdeel van de bevrijdingsstrategie van het anarchisme. Het anarchafeminisme is daarentegen wel onderdeel van de tweede golf en is verwant aan het anarchisme. Beide theorieën komen in dit hoofdstuk aan bod omdat ik van beide stromingen bronnen analyseer in hoofdstuk 3.

1.1 Van liberaalfeminisme naar radicaalfeminisme

Het handboek *Feminist Thought* (1998) van Rosemarie Putnam Tong geeft inzicht in een lange traditie van feministische theorieën. Volgens haar is het radicaalfeminisme een reactie op het liberaalfeminisme.³⁵ Hoewel het liberaalfeminisme de vroege vrouwenbeweging in de negentiende en begin twintigste eeuw kenmerkte, was er ook tijdens de eerste feministische golf al sprake van radicaal gedachtegoed. De twee onderscheiden zich van elkaar doordat het liberaalfeminisme gericht is op hervorming van het systeem en het radicaalfeminisme op een revolutie, op het omverwerpen van het bestaande systeem. Liberaalfeministen geloofden dat gendergelijkheid bewerkstelligd kon worden door het systeem te hervormen. Het hoofddoel was gelijke wettelijke rechten voor vrouwen en mannen.³⁶ De benaming van deze stroming als ‘liberaal’ komt voort uit het politiek-filosofisch gedachtegoed, waarin liberalisme staat voor individuele autonomie en zelfontplooiing, waar alle mensen evenveel recht op hebben.³⁷ Onder de categorie ‘mensen’ valt iedereen die begiftigd is met rationeel vermogen.³⁸ Omdat de ondergeschikte positie van vrouwen historisch gezien werd gerechtvaardigd door hen

³⁵ Rosemarie Putnam Tong, *Feminist Thought: a more comprehensive introduction* (Colorado 1998), 2.

³⁶ Putnam Tong, *Feminist Thought*, 45.

³⁷ Ibidem, 2, 45.

³⁸ Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, 3-4.

gelijk te stellen aan of te vergelijken met dieren en de natuur, was verheffing tot het aan mannen toegeschreven rationele vermogen voor liberaalfeministen dé oplossing om vrouwen te bevrijden uit hun onderdrukte maatschappelijke positie.³⁹ Feministen zoals Aletta Jacobs, Betsy Perk, Minette Storm-Van der Chijs en Wilhelmina Drucker streden tijdens de eerste feministische golf daarom voor vrouwenkiesrecht, gelijke rechten in het huwelijk en gelijke toegang tot onderwijs.

Voor radicaalfeministen was hervorming van wetten en instituties in het bestaande systeem niet genoeg. Vrouwenonderdrukking zou niet zomaar verdwijnen met gelijke rechten voor mannen en vrouwen. Radicaalfeministen zagen de onderdrukking van vrouwen als een gevolg van het zogenaamde sekse/gender systeem.⁴⁰ Amerikaans cultureel antropoloog Gayle Rubin omschrijft dat systeem als “a set of arrangements by which the biological raw material of human sex and procreation is shaped by human, social intervention and satisfied in a conventional manner, no matter how bizarre the conventions may be.”⁴¹ Hoewel biologische sekseverschillen volgens Rubin vaststaan, zijn genderverschillen tussen mannen en vrouwen sociaal geconstrueerde afspraken die voorschrijven hoe mannen en vrouwen zich mannelijk en vrouwelijk moeten gedragen. Elizabeth Cady Stanton, een Amerikaanse suffragette beargumenteerde dat die gedragscodes en voorschriften gebaseerd waren op het patriarchale ideaal. Het construct ‘vrouw’ is in een patriarchaal systeem gecreëerd door de man, voor de man en als ondergeschikt aan de man.⁴² Daardoor werkt gender onderdrukkend: vrouwen worden onderdrukt als gevolg van het ontworpen sekse/gender systeem. Gender is gebaseerd op sociale regels en conventies is daarom sociaal en cultureel bepaald en veranderlijk. Radicaalfeministen gaan uit van die veranderlijkheid en hebben als doel de onderdrukkende relatie tussen sekse en gender (kenmerkend voor de patriarchale ideologie) omver te werpen.⁴³

Ondanks de eensgezindheid onder radicaalfeministen onderling over de oorsprong van vrouwenonderdrukking, bestond er geen consensus over de manier waarop vrouwen bevrijd moesten worden. De stroming viel uiteen in twee groepen omdat de feministen het oneens waren over de plek van het concept ‘essentialisme’ in hun radicaalfeministische theorie: het

³⁹ Adams en Donovan, *Animals & Women*, 1.

⁴⁰ Putnam Tong, *Feminist Thought*, 45-46.

⁴¹ Gayle Rubin, ‘The Traffic in Women: Notes on the “Political Economy” of Sex’, in: Rayna R. Reiter (red.), *Toward an Anthropology of Women* (New York 1975), 157-210, aldaar 165.

⁴² Putnam Tong, *Feminist Thought*, 46.

⁴³ Rubin, ‘The Traffic in Women’, 204.

radicaal-libertair feminisme en het radicaal-cultureel feminisme. Het uitgangspunt van het radicaal-libertair feminisme is dat het concept 'vrouwelijkheid' (als gendervoorschrift), het unieke voortplantingsvermogen en de voortplantingsverantwoordelijkheid van de vrouw, haar ontwikkeling tot volwaardig mens in de samenleving hebben beperkt.⁴⁴ Een vrouw is in de maatschappij beperkt tot het vertonen van vrouwelijk gedrag en het hebben van vrouwelijke karakteristieken.⁴⁵ Voor mannen geldt andersom hetzelfde in het sekse/gender systeem: zij worden geacht zich te houden aan de vaststaande genderrol van 'mannelijkheid'. Radicaal-libertaire feministen beschouwen dat als problematisch. De oplossing voor het bevrijden van de vrouw uit haar onderdrukte en ondergeschikte positie is daarom het loslaten van die gendergebondenheid. Putnam Tong noemt dit concept androgynie. Genderrollen liggen besloten in de samenleving als geheel, in sociale normen en wetten en instituties, alsmede in het patriarchaat en het kapitalisme. Androgynie treedt op als bevrijdende strategie omdat zij vrouwelijkheid niet meer alleen aan vrouwen toeschrijft en mannelijkheid niet meer alleen aan mannen. In een bevrijde situatie heeft ieder mens de mogelijkheid het sekse/gender systeem te overstijgen en zich ten volste te ontwikkelen.⁴⁶ Dit gedachtegoed is niet essentialistisch georiënteerd omdat vrouwelijkheid niet vastligt in de 'kern' van een vrouw, maar aan haar werd toegeschreven door een geïnstitutionaliseerd onderdrukkend sekse/gender systeem.

Radicaal-cultureel feministen zagen het sekse/gender systeem ook als beklemmend voor vrouwen maar baseerden hun theorie in tegenstelling tot radicaal-libertair feministen op essentialistisch gedachtegoed. Voor hen was de oplossing voor het bevrijden van vrouwen niet het verbannen van 'vrouwelijkheid' (ongeacht de betekenis), maar het aanpassen van het bestaande sociaal-culturele concept. Vrouwelijkheid, op zich, was niet beklemmend, maar de lage waardering ervan ten opzichte van de hoge waardering van mannelijkheid in het patriarchale systeem wel. Radicaal-cultureel feministen zagen de oplossing daarom in een herwaardering van vrouwelijkheid in de samenleving, in gelijke waardering van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen om de hiërarchie te laten verdwijnen. Daarnaast was vrouwelijkheid volgens hen (op de manier waarop zij bestond) ontworpen door mannen, met als doel vrouwen aan hen te onderschikken. Vrouwen moesten het concept 'vrouwelijkheid'

⁴⁴ Volwaardig mens is in deze context een rationeel wezen, dat zich met rationaliteit onderscheidt van emotie, natuur en dieren, gebaseerd op het idee van mensheid uit de westerse filosofie.

⁴⁵ Putnam Tong, *Feminist Thought*, 47.

⁴⁶ *Ibidem*, 3, 47.

herdefiniëren op een eigen manier, niet als afgeleide van mannelijkheid. Vrouwelijkheid ligt besloten in de aard van een vrouw, maar het patriarchaat schreef een foutieve of onware vrouwelijkheid voor aan vrouwen. Dat is de vrouwelijkheid waarvan zij afstand moeten doen om zichzelf te bevrijden. Radicaal cultureel feministen riepen vrouwen op hun vrouwelijke eigenschappen en verantwoordelijkheden te omarmen, er zelf betekenis aan te geven en te herdefiniëren op een manier die losstaat van een patriarchale op mannen gerichte ideologie.⁴⁷

Het onderscheid tussen liberaal-, radicaal-libertair en radicaal-cultureel feminisme is van belang voor deze scriptie omdat ze verschillend denken over de verhouding tussen vrouw en natuur. Liberaalfeministen hadden als voorwaarde voor het bevrijden van vrouwen uit de onderdrukking het verheffen van vrouwen van een ‘dierlijke status’, naar een rationele status door wettelijke gelijkheid na te streven. “From Mary Wollstonecraft in *A Vindication of the Rights of Woman* to contemporary theorists, liberal feminists have stressed that women are intellects and have rational minds – *like* men and *unlike* animals.”⁴⁸ Het radicaalfeminisme probeert niet zozeer de vrouw-natuur relatie te overstijgen, maar beredeneert dat vrouwen samen met de natuur en dieren worden onderdrukt door “the male ideology of transcendent dualism”.⁴⁹ Het patriarchaat is een ideologie gestoeld op het idee dat de mensheid zich onderscheidt van de natuur en dieren en superieur is aan hen omdat de mensheid toegang heeft tot een hogere macht: het rationele vermogen. Vrouwen, kinderen, dieren en de natuur hebben dat vermogen niet, en zijn ondergeschikt gemaakt. De patriarchale ideologie gaat uit van hiërarchische dualismen (tegenstellingen tussen man en vrouw, tussen mens en natuur) en ontkent de verbinding tussen mens en natuur – de mensheid heeft zichzelf boven het niet-menselijke geplaatst. In navolging van deze radicaalfeministische theorie, hanteren radicaal-libertair feministen een breder feminisme waarin verschillende vormen van onderdrukking vanuit hetzelfde patriarchale systeem aan elkaar worden verbonden. Niet alleen menselijke wezens maar ook andere levens worden betrokken bij de bevrijdingsstrategie van het feminisme.⁵⁰ Het radicaalfeminisme sluit daarom meer dan het liberaalfeminisme aan op de basisgedachte van het ecofeminisme.

⁴⁷ Putnam Tong, *Feminist Thought*, 3.

⁴⁸ Adams en Donovan, *Animals & Women*, 2.

⁴⁹ *Ibidem*, 2.

⁵⁰ *Ibidem*, 2-3.

1.2 Marxistisch feminisme en socialistisch feminisme

Hoewel Putnam Tong erkent dat het moeilijk is om onderscheid te maken tussen marxistisch feminisme en socialistisch feminisme, omdat ze dicht bij elkaar staan en er altijd sprake is van discussie binnen een stroming, volg ik haar en andere theoretici in het onderscheid om in hoofdstuk 2 de Nederlandse bewegingen te kunnen duiden. De eerste school grijpt volgens haar direct terug op de ideeën van Marx, Engels en andere negentiende-eeuwse denkers en ziet de klassenmaatschappij – niet seksisme – als de oorzaak van vrouwenonderdrukking.⁵¹ Politicoloog Chris Beasley kwalificeert het marxistisch feminisme in het handboek *What is Feminism?* (1999) als een invloedrijke westerse feministische denkrichting in de jaren zestig en zeventig.⁵² Marxistisch feministen zien hiërarchische klassenverhoudingen (gebaseerd op ongelijk verdeelde rijkdom) als de bron van alle vormen van ongelijkheid in de samenleving. Ook seksuele onderdrukking werd door marxistisch feministen gezien als onderdeel van de ‘klassenmacht’: de macht van de hogere over de lagere klasse. De klassenverdeling heeft in de geschiedenis geleid tot mannelijke dominantie, want de organisatie van privévermogen – en dus klassenhiërarchie – heeft ervoor gezorgd dat vrouwen werden behandeld als bezit. Seksuele onderdrukking is daarom een gevolg van klassenonderdrukking.⁵³ Deze aanname zet het marxistisch feminisme lijnrecht tegenover het radicaalfeminisme, een theorie die beweert dat de mannelijke dominantie over vrouwen een “framework of hierarchical social relations” heeft gecreëerd, waarbinnen klassenverschillen zijn ontstaan.⁵⁴

Omdat marxistisch feministen het klassenverschil als oorzaak voor de onderdrukking van vrouwen zagen, was de bevrijdingsstrategie van marxistische feministen in eerste plaats gericht op het bevrijden van vrouwen vanuit hun onderdrukte klasse. Zij gingen er net als marxisten vanuit dat sociale verhoudingen worden gevormd door de economische structuur van de samenleving – die is ontstaan als gevolg van de verdeling van arbeid. Vrouwen werden ondergeschikt aan mannen met het oog op betaald en onbetaald werk. Vrouwen verrichtten het meeste werk in de privésfeer en werden daarvoor niet beloond met kapitaal. Marxistisch feministen vonden ondanks dat vrouwen de producten van hun arbeid (zoals gekookte maaltijden voor het gezin) niet verkopen, hun arbeid niet minder zwaar is dan de arbeid die

⁵¹ Putnam Tong, *Feminist Thought*, 94.

⁵² Chris Beasley, *What is Feminism?: An Introduction to Feminist Theory* (Londen 1999), 58-59.

⁵³ Chris Beasley, *What is Feminism?*, 60.

⁵⁴ *Ibidem*, 60.

resulteert in producten voor de markt.⁵⁵ De oplossing lag voor velen, in navolging van Engels' ideeën, in de zogenaamde socialisering van het huishouden en kinderopvang en de noodzaak voor vrouwen om deel te nemen aan het bedrijfsleven.⁵⁶ Als de staat crèches en gaarkeukens installeert, is het huishouden en het opvoeden van kinderen niet meer 'natuurlijk bepaalde arbeid' van vrouwen en kunnen zij deelnemen aan het bedrijfsleven. De onderdrukking van vrouwen schreven marxistisch feministen derhalve, in tegenstelling tot radicaalfeministen, minder toe aan de schuld van mannen maar brachten het meer in verband met klasse, rijkdom en inkomen: met het kapitalistische systeem. Ze pleitten voor een revolutie, voor het omverwerpen van het kapitalisme als voorwaarde voor bevrijding van vrouwen.⁵⁷

In de jaren zestig ontstond in de Verenigde Staten ook een socialistisch feministische beweging. Deze stroming onderscheidde zich van het marxistisch feminisme en was niet loyaal aan voorgaand socialistisch gedachtegoed. Het werd getypeerd als 'revolutionair'.⁵⁸ Het socialistisch feminisme ziet niet een van beide, seksisme of de klassenmaatschappij, als fundamentele oorzaak voor vrouwenonderdrukking, maar zoekt de oorzaak juist in een combinatie van het kapitalisme en het patriarchaat.⁵⁹ Socialistisch feministen vonden dat marxistisch feministen te weinig over vrouwenonderdrukking door mannen hebben gezegd, omdat zij kapitaal als de voornaamste onderdrukker van vrouwen zagen, en mannen slechts als indirecte onderdrukkers.⁶⁰ Socialistisch feministen hielden daarom zowel de patriarchale ideologie als het kapitalistische systeem verantwoordelijk voor de onderdrukte positie van vrouwen in de samenleving.⁶¹ Een strijd tegen het economische systeem (het kapitalisme) alleen was volgens hen niet genoeg, ook het ideologische systeem moest worden aangepakt om vrouwen werkelijk te bevrijden van de onderdrukking.

“Although socialist feminists agree with Marxist feminists that women’s liberation depends on the overthrow of capitalism, they claim that capitalism cannot be destroyed unless patriarchy is also destroyed and that people’s material, or economic, relations cannot change unless their

⁵⁵ Putnam Tong, *Feminist Thought*, 107.

⁵⁶ Ibidem, 114.

⁵⁷ Chris Beasley, *What is Feminism?*, 61.

⁵⁸ Linda Gordon, 'Socialist Feminism: The Legacy of the "Second Wave"', *New Labor Forum* 22 (2013) 3, 21.

⁵⁹ Putnam Tong, *Feminist Thought*, 94.

⁶⁰ Ibidem, 116.

⁶¹ Ibidem, 121.

ideologies are also changed. Women must fight two wars, not one, in order to be liberated from the forces of oppression.”⁶²

Vernietiging van de klassenmaatschappij kon niet zonder vernietiging van het sekse/gender systeem. Socialistisch feministen ontwikkelden een nieuwe theorie om de continue herhaling en herbevestiging van de mannelijke dominantie te begrijpen en te verklaren.⁶³ Ze probeerden te verklaren hoe het kapitalisme in samenwerking met het patriarchaat vrouwen meer dan mannen onderdrukte. Ook volgens gendertheoretica Judith Evans was het socialistisch feminisme erop gericht verschillende vormen van onderdrukking te beëindigen. “The initial concept of equality was radical in the extreme, in its ends and its means.”⁶⁴ Volgens haar combineerde de stroming radicale en socialistische idealen.⁶⁵ Het socialistisch feminisme vroeg om het omverwerpen van het kapitalisme, emancipatie van het proletariaat, de bevrijding van vrouwen “and to the ending of all other oppressions”.⁶⁶ Welke vormen van onderdrukking dat precies zijn en of de natuur en dieren daartoe behoren, blijft voor alsnog onduidelijk.

Amerikaans feministe en historicus Linda Gordon beargumenteert dat de socialistisch feministische theorie intersectioneel is. Ze noemt zichzelf tweede-golf socialistisch feminist, iemand die de Amerikaanse socialistisch feministische beweging als geen ander kent. Ze vraagt zich af hoe intersectionaliteit afwijkt van het socialistisch feminisme, dat theoretisch gezien erkent hoe verschillende vormen van onderdrukking met elkaar zijn vermengd en samenwerken.⁶⁷ Socialistisch feministen waren volgens haar dé feministen die ‘klassisme’ (onderdrukking op basis van klasse) en ook racisme toevoegden aan seksisme waar het feminisme zich tot dan toe alleen om bekommerde. Gordon schrijft dat radicaalfeministen mannelijke dominantie zagen als de primaire vorm van ongelijkheid in de samenleving, maar socialistisch feministen die veronderstelling uitbreidden door te kijken hoe onderdrukking arme en zwarte vrouwen onevenredig trof.⁶⁸ Veel vrouwen uit de vrouwenbeweging waren eerder actief geweest in de burgerrechtenbeweging, omdat de socialistisch feministische

⁶² Putnam Tong, *Feminist Thought*, 120.

⁶³ Linda Gordon, ‘Socialist Feminism: The Legacy of the “Second Wave”’, *New Labor Forum* 22 (2013) 3, 21-22.

⁶⁴ Judith Evans, *Feminist Theory Today* (Londen 1995), 102.

⁶⁵ Evans, *Feminist Theory Today*, 101.

⁶⁶ *Ibidem*, 102.

⁶⁷ Linda Gordon, ‘Intersectionality’, *Socialist Feminism and Contemporary Activism: Musings by a Second-Wave Socialist Feminist*, *Gender & History* 28 (2016) 2, 340.

⁶⁸ Gordon, ‘Intersectionality’, 344.

beweging in Amerika voort kwam uit de 'New-Left' beweging. Daardoor waren weinig feministen zich in die tijd zich onbewust van geïnstitutionaliseerd racisme in de Verenigde Staten.⁶⁹ Socialistisch feministen zagen hun beweging dus als onderdeel van een grotere campagne tegen ongelijkheid en onrechtvaardigheid. Ze geloofden dat vrouwenonderdrukking niet alleen werd bepaald door sekse/gender onderdrukking, maar ook langs andere structuren van onderdrukking werd gevormd, zoals ras en klasse.⁷⁰ In Nederland hield de socialistisch feministische beweging van de jaren zeventig geen direct verband met de burgerrechtenbeweging van de Verenigde Staten. Uit analyse van de bundel *Socialisties-Feministische Teksten* zal blijken of die beweging ook intersectioneel te werk ging.

1.3 Anarchisme, anarchafeminisme en groen anarchisme

Aan de hand van het handboek *The Palgrave Handbook of Anarchism* (2019), onder redactie van Carl Levy en Matthew S. Adams, zet ik de theorieën van het anarchisme en het anarchafeminisme uiteen. Het anarchisme is volgens Levy en Adams een politiek concept en een sociale beweging.⁷¹ Socioloog Marta Iniguez de Herida definieert het anarchisme breder dan de afwijzing van de staat en overheid als autoritaire instanties alleen. Volgens haar streeft het anarchisme naar bevrijding van alle mensen uit allerlei vormen van onderdrukking en naar een wereld zonder hiërarchie, waarin mensen alle aspecten van het leven en de maatschappij horizontaal en op basis van gelijkheid organiseren.⁷² Gedurende de geschiedenis van het anarchisme is de theorie wereldwijd beïnvloed door sociale bewegingen en gevormd door lokale culturele en intellectuele tradities, waardoor er allerlei anarchistische stromingen zijn ontstaan.⁷³ In jaren zeventig en tachtig ontstond de stroming groen anarchisme en groeide het anarchafeminisme sterk. Ze bouwden voort op bestaande ideeën van het anarchisme en combineerden die met ideeën en concepten uit het tweede-golf feminisme en de milieubeweging.⁷⁴ Het handboek van Levy en Adam demonstreert bovendien dat niet alleen het anarchisme is beïnvloed door feministische en sociale bewegingen in de jaren zeventig en tachtig: feministische en sociale bewegingen zijn ook beïnvloed door het

⁶⁹ Gordon, 'Intersectionality', 342.

⁷⁰ Ibidem, 343.

⁷¹ Carl Levy en Matthew S. Adams, 'Introduction', in: Carl Levy en Matthew S. Adams (red.), *The Palgrave Handbook of Anarchism* (Londen 2019), 1.

⁷² Marta Iniguez de Herida, 'History and actuality of Anarcha-feminism: lessons from Spain', *Lilith: A Feminist History Journal* 16 (2007), 44.

⁷³ Levy en Adams, *The Palgrave Handbook of Anarchism*, 1.

⁷⁴ Ibidem, 2-3.

anarchisme. Ze gebruiken een vorm van anarchisme. Het radicaalfeminisme en het socialistisch feminisme hadden immers een maatschappij voor ogen die was ontdaan van patriarchale en kapitalistische hiërarchische structuren waarin vrouwen waren bevrijd uit de onderdrukking. De vrouwengroepen organiseerden zichzelf ook horizontaal, los van hiërarchische mannenstructuren.

Uitgaand van de definitie van Iniguez de Herida, is het feminisme theoretisch gezien deel van het anarchisme. Het anarchisme was vastberaden een einde te maken aan alle vormen van onderdrukking, inclusief racisme, homofobie én het patriarchaat.⁷⁵ Maar in de praktijk verzette de anarchistische beweging zich volgens sommigen zich vooral tegen de staat en het kapitalisme en niet genoeg tegen vrouwenonderdrukking en het patriarchaat. Als reactie ontstond een anarchistische beweging die mannen en vrouwen allebei wilde bevrijden, maar benadrukte dat vrouwen anders werden onderdrukt dan mannen. De oorsprong van dit anarchafeminisme ligt in Europa en de Verenigde Staten aan het einde van de negentiende eeuw. Het ontstond in een tijd waarin de uitsluiting van vrouwen in het openbare leven structureel werd bepaald en bevestigd door wettelijke, politieke, economische, familiäre en religieuze instituties.⁷⁶ Anarchafeministen onderscheidde zich van algemeen anarchisme en zagen de anarchistische kritiek op autoriteit vanuit hun specifieke perspectief als vrouw.

In de jaren zeventig werd het anarchafeminisme nieuw leven ingeblazen door nieuwe sociale bewegingen in de maatschappij. Anarchafeministen droegen een alternatieve vorm van vrouwelijkheid uit en hadden een onconventionele levensstijl, om “vrouwelijke onderdanigheid en fatsoenlijkheid te bestrijden”.⁷⁷ Ze herkenden zich in de boodschap ‘het persoonlijke is politiek’ en de horizontale organisatie van de vrouwenbeweging.⁷⁸ Vanuit hun anarchistische achtergrond zagen zij vooral de beperkingen door de dubbele seksuele moraal en een op gender gebaseerde verdeling van arbeid in het kapitalisme. Omdat anarchistische mannen minder geneigd waren de specifieke onderdrukking van vrouwen te herkennen, wilden anarchafeministen hen laten inzien dat vrouwen op een andere manier dan mannen werden onderdrukt in de organisatie van de maatschappij.⁷⁹ Het anarchafeminisme uit de

⁷⁵ Iniguez de Herida, ‘History and actuality of Anarcha-feminism: lessons from Spain’, 45.

⁷⁶ Donna M. Kowal, ‘Anarcha-Feminism’, in: Carl Levy en Matthew S. Adams (red.), *The Palgrave Handbook of Anarchism*, 265-279, aldaar 266.

⁷⁷ Iniguez de Herida, ‘History and actuality of Anarcha-feminism: lessons from Spain’, 52.

⁷⁸ *Ibidem*, 52.

⁷⁹ Kowal, ‘Anarcha-Feminism’, 265.

tweede feministische golf vertoont overeenkomsten met het radicale feminisme. Maartje van de Mortel beweert daarom dat radicaalfeministen uit de jaren zeventig en tachtig vanuit intuïtie anarchistisch opereerden, zonder het zelf als zodanig te herkennen.⁸⁰ Desondanks voerden anarchafeministen in hun theorie en praktijk een breder verzet tegen onderdrukking dan die radicale vrouwenbeweging: zij benoemden andere vormen van onderdrukking expliciet. Het anarchafeminisme riep feministen op het niet alleen op te nemen tegen het patriarchaat maar tegen alle vormen van onderdrukking, met het besef dat “until there is no one oppressed in the world we will not be free”.⁸¹

Waar de literatuur over het anarchafeminisme geen inzicht geeft in de manier waarop anarchafeministen zich verhouden tot de menselijke overheersing van de natuur – een vorm van onderdrukking die ook door een hiërarchische structuur is gevormd – houdt de stroming van het groen anarchisme zich nadrukkelijk bezig met de relatie tussen mens en natuur. In de jaren zestig was het duidelijk dat de opkomst van de moderne gecentraliseerde natiestaat niet alleen sociale consequenties had, maar ook het milieu schade toebrengt. Als het gevolg van milieuvervuiling, verontreiniging, grootschalige industriële landbouw en nucleaire ongelukken werd het milieuvraagstuk geagendeerd, ontstonden milieubewegingen en gingen anarchisten zich bezighouden met de verhouding tussen mens en natuur.⁸² De pionier van dit vakgebied was de radicale Amerikaanse sociale en politiek theoreticus Murray Bookchin. Hij richtte de *school of social ecology* op, een stroming specifiek gericht op de relatie tussen de menselijke samenleving en de natuurlijke wereld. Hij wilde de ecologische crisis verklaren en een oplossing vinden voor het probleem. Zijn theorie is gebaseerd op de veronderstelling dat de natuurlijke en de sociale wereld met elkaar zijn verweven in één natuur bestaande uit twee delen: de biotische natuur en de sociale natuur, en het idee dat de sociale natuur (menselijke samenleving) de biosfeer vernietigde.⁸³ Alle sociale problemen waren te herleiden naar hiërarchie en dominantie: niet alleen onderdrukking van mensen onderling, maar ook de vernietiging van de natuur door de mensheid. Door de mentaliteit van de moderne natiestaat, waarin dominantie en hiërarchie zijn aangenomen als ‘gewoon’ en een natuurlijk gegeven, heeft de menselijke samenleving gepoogd de natuurlijke wereld te domineren.⁸⁴ De

⁸⁰ Maartje van de Mortel, ‘Anarchafeminisme: Een korte inleiding’, *De As* 199 (2017), 3.

⁸¹ Iniguez de Herida, ‘History and actuality of Anarcha-feminism: lessons from Spain’, 56.

⁸² Andy Price, ‘Green Anarchism’, in: : Carl Levy en Matthew S. Adams (red.), *The Palgrave Handbook of Anarchism*, 281-291, aldaar 282.

⁸³ Andy Price, ‘Green Anarchism’, 282.

⁸⁴ *Ibidem*, 284.

ecologische crisis is wat dat betreft een sociale crisis, en alleen op te lossen door de patronen van sociale hiërarchie en dominantie te doorbreken. Bookchin pleit ervoor de natiestaat met zijn “omvangrijke hiërarchische, seksistische en door klasse gedomineerde staatsapparaat” te vervangen voor een non-hiërarchische samenleving, ingericht naar groene principes.⁸⁵

Naast de sociale ecologie van Bookchin presenteert het handboek een tweede stroming in het groen anarchisme genaamd *deep ecology*, oftewel diepe ecologie. De grondlegger van deze stroming was de Noorse filosoof Arne Naess. Ook hij zocht de oorzaak van de ecologische crisis in de relatie tussen maatschappij en de natuur. Hij beargumenteerde dat het idee van de mensheid als centrale eenheid op de wereld het probleem veroorzaakte: de mens had de natuur ondergeschikt aan zichzelf en zag de natuur als losstaand van de mens.⁸⁶ De westerse moderne beschaving is gebaseerd op het concept van antropocentrisme (mens als centraal wezen), maar de stroming van diepe ecologie pleit voor biocentrisme of ecocentrisme als dé nieuwe mentaliteit. Daarin is niet de mens het middelpunt, maar is de mens onderdeel van een veel grotere gemeenschap, waarin alles gelijke rechten op leven heeft.⁸⁷ Naess schreef de doeltreffende zinnen: “Every living being has the right to live” en “Nature does not belong to man”.⁸⁸ Om de ecologische crisis op te lossen moeten mensen hun plaats in de wereld kennen, zichzelf niet boven de natuur verheffen, maar inzien dat ze een onderdeel zijn van de natuur. Verschillende ecofeministen hebben zich het concept diepe ecologie eigen gemaakt. Ze zijn het ermee eens dat de mensheid haar positie ten opzichte van de natuur moet heroverwegen. De mensheid en de natuur zijn geen dualiteit: de mensheid maakt deel uit van de natuur.⁸⁹ Ecofeministen bekritisieren diepe ecologie ook, omdat het focust op de relatie tussen mens en natuur en daarbij machtsverhoudingen tussen mensen onderling uit het oog verliest.⁹⁰ Diepe ecologie, op de manier zoals het hierboven is gepresenteerd, ontkent dat de ecologische crisis een gegenderde crisis is, terwijl ecofeministen dat juist benadrukken.

⁸⁵ Andy Price, ‘Green Anarchism’, 285; Colin Ward, *Anarchism: A Very Short Introduction* (Oxford 2004), 94.

⁸⁶ Andy Price, ‘Green Anarchism’, 287.

⁸⁷ Ibidem, 287.

⁸⁸ Ibidem, 287.

⁸⁹ Mary Mellor, ‘Feminism and Environmental Ethics: A Materialist Perspective’, *Ethics and the Environment* 5 (2000) 1, 108.

⁹⁰ Mellor, ‘Feminism and Environmental Ethics’, 108.

1.4 Deelconclusie

Binnen het radicaalfeminisme bestond net als in de ecofeministische theoretische stroming onenigheid over het idee van essentialisme. Radicaal-cultureel feministen problematiseerden het concept vrouwelijkheid niet, maar vroegen om een herwaardering van vrouwelijkheid om haar niet langer onder te schikken aan mannelijkheid. Radicaal-libertair feministen zagen vrouwelijkheid als problematisch. Ze zagen het als een door mannen geconstrueerd concept dat vrouwenonderdrukking legitimeerde en pleitten voor androgynie. Ze volgden een brede bevrijdingsstrategie omdat ze herkenden dat anderen vanuit eenzelfde mechanisme werden onderdrukt. Rationaliteit werd immers toegeschreven aan mannen. Vrouwen, kinderen en andere onderdrukten werden een rationeel vermogen ontzegd, wat mannelijke dominantie legitimeerde. Marxistisch feministen zochten de oorzaak van vrouwenonderdrukking niet zozeer bij mannen, maar in het kapitalistische systeem. Het kapitalistische systeem heeft volgens hen geleid tot alle andere vormen van onderdrukking in de maatschappij. Omverwerping van dat systeem zou het proletariaat en tevens vrouwen bevrijden.

Het socialistisch feminisme volgt, op basis van de theorie, ook een brede bevrijdingsstrategie. In de Verenigde Staten voerden socialistisch feministen een intersectionele strijd, omdat ze zagen dat niet alle vrouwen op eenzelfde manier werden onderdrukt: er speelden ook andere machtsstructuren mee. Het socialistisch feminisme had volgens Gordon tot doel alle vormen van onderdrukking te beëindigen. Het anarchisme is in theorie een bredere bevrijdingsstrategie dan het feminisme alleen, maar in de praktijk was er weinig oog voor onderlinge onderdrukking van mensen, beweert Iniguez de Herida op basis van de situatie in Spanje. Hetzelfde geldt voor het groen anarchisme. Deze stroming problematiseert de relatie tussen mens en natuur maar maakt geen onderscheid tussen vrouwen en mannen. Als gevolg ontstond een anarchafeministische beweging die anarchistische en radicaalfeministische ideeën aan elkaar koppelde. Zowel het radicaalfeminisme, het socialistisch feminisme als het anarchisme en het anarchafeminisme waren in theorie brede bevrijdingsstrategieën. Een combinatie van anarchafeministische en groen anarchistische ideeën komt het dichtst bij een ecofeministische benadering, omdat het oog heeft voor de onderdrukking van vrouwen en de onderdrukking van de natuur.

Hoofstuk 2: Het patriarchaat en het kapitalisme als onderdrukkers in *Feminist en Socialisties-Feministische Teksten*

In dit hoofdstuk onderzoek ik het politieke discours van het radicaalfeminisme in de jaren zeventig en tachtig aan de hand van uitgaven van De Bonte Was bestaande uit het tijdschrift *Feminist* en een aantal boeken. De aard van het feminisme van Anneke van Baalen en Marijke Ekelschot veranderde eind jaren zeventig: in plaats van radicaalfeministisch, werd het steeds marxistischer. Als reactie op het marxistisch feminisme ontstond er in Nederland een socialistisch feministische groepering die vond dat er in het marxisme te weinig ruimte was voor feminisme en vrouwenemancipatie. Vanuit die overtuiging ging zij *Socialisties-Feministische Teksten* uitgeven, een blad dat samen met *Katijf* de belangrijkste bron voor het socialistisch feminisme in Nederland vormt. In dit hoofdstuk breng ik de Nederlandse radicaalfeministische en socialistisch feministische stromingen met de theorie uit het vorige hoofdstuk in verband en onderzoek ik of er sprake was van een brede bevrijdingsstrategie, waarin de onderdrukking van vrouwen met die van de natuur of dieren in verband werd gebracht. Hoe komt de relatie tussen vrouw en natuur terug en houden zij zich bezig met milieuvraagstukken?

2.1 De radicaalfeministische beweging in Nederland

Het radicaalfeminisme als sociale beweging ontstond tijdens de tweede feministische golf, in de jaren zestig, in de Verenigde Staten, in een maatschappelijke context van andere sociale bewegingen, zoals de vredesbeweging en de mensenrechtenbeweging.⁹¹ In Nederland zien we Anneke van Baalen als de grondlegger van de radicale vrouwenbeweging.⁹² Zij begon haar feministische activiteiten in 1969 bij Man Vrouw Maatschappij (MVM), maar raakte eind jaren zestig geïnspireerd door het Amerikaanse radicaalfeministische blad *Notes*. Daarin werd beargumenteerd dat alleen mannen belang hadden bij het voortbestaan van bestaande man-vrouwverhoudingen en de daaruit volgende vrouwenonderdrukking. De redactie vond dat vrouwen moesten stoppen met van die mannen te houden en ze in plaats daarvan als

⁹¹ Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, 'De tweede feministische golf' (10 maart 2016) <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-20e-eeuw/de-tweede-feministische-golf/> (26 januari 2020).

⁹² Marijke Ekelschot, 'Radicaalfeminisme' (versie augustus 2005), <http://www.radicaalfeminisme.nl/> (5 maart 2020).

vijand te zien, eentje die je buitensluit. Ook werden vrouwen opgeroepen praatgroepen te organiseren waarin ze met elkaar – zonder aanwezigheid van mannen – konden uitzoeken wat ze zelf vonden en wilden.⁹³ In de Verenigde Staten noemden ze die praatgroepen *consciousness-raising groups*. Vrouwen bespraken hoe zij persoonlijk, in het huwelijk of op het werk, ongelijkwaardigheid en onrechtvaardigheid ervaarden en analyseerden waar de oorzaken van onderdrukking in de samenleving verscholen lagen.⁹⁴ Van Baalen verliet in 1971 MVM en startte samen met een aantal andere vrouwen uit MVM en Dolle Mina's een praatgroep. Dat bleek het begin van de radicale vrouwenbeweging in Nederland.⁹⁵ De beweging groeide snel en overal in Nederland ontstonden vrouwenpraatgroepen. In augustus 1972 werden er in Amsterdam al vijftien geteld.⁹⁶ Vanaf 1974 speelde uitgeverij De Bonte Was een belangrijke rol in de beweging. Veel publicaties van deze feministische uitgeverij zijn geschreven door of met medewerking van Van Baalen en Ekelschot. Geleidelijk ontstond in Nederland een geheel eigen vrouwencultuur, met eigen media, cafés, boekenwinkels en uitgeverijen.⁹⁷

Tijdens de maandelijkse bijeenkomsten van de praatgroep met onder andere Rita Hendriks, Hillie Molenaar en Van Baalen werd het idee voor de *Vrouwenkrant* geboren. De krant had als doel de kring van vrouwen te vergroten en meer vrouwen te laten nadenken over de problematiek van de vrouwenpraatgroep. In januari 1972 werd de eerste krant gepubliceerd, getiteld: 'Als er maar een gat in zit'.⁹⁸ In juni 1973 werd in Amsterdam het pand aan de Nieuwe Herengracht 95 gekraakt om er een vrouwenhuis te vestigen. Er werd vergaderd door vrouwenpraatgroepen en het bood onderdak aan onder andere uitgeverij De Bonte Was, vrouwenfilmcollectief Cinemien en actiegroep De Strijdijsers. Iedere zondag werd er op de zolder gewerkt aan de *Vrouwenkrant*. Praatgroepen en vrouwenhuizen zoals het Amsterdamse Vrouwenhuis brachten vrouwen bijeen die zich ervan bewust waren geworden dat "hun individuele en gemeenschappelijke situatie in de mannenmaatschappij

⁹³ Renate Klinkenberg en Kirsten Zimmerman, 'Genderview oktober 2011: Marijke Ekelschot', <https://www.gendergeschiedenis.nl/index.php/tijdschrift/genderview/100-genderview-oktober-2011-marijke-ekelschot> (13 maart 2020).

⁹⁴ Voichita Nachesu, 'Radical Feminism and the Nation: History and Space in the Political Imagination of Second Wave Feminism', *Journal for the Study of Radicalism* 3 (2009) 1, 29-30.

⁹⁵ Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, 'Anneke van Baalen – biografie' (versie 17 september 2018), <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/bekende-feministen/anneke-van-baalen-biografie/> (13 maart 2020).

⁹⁶ Loo, van de, *De vrouw beslist: de Tweede Feministische Golf in Nederland*, 111.

⁹⁷ Ibidem, 120.

⁹⁸ Pauline Harmsen e.a., *Zusterschap en daarna* (Amsterdam 1982), 6.

ze geen vrijheid geeft om zich als vrouw te kunnen ontwikkelen”.⁹⁹ Het waren vrouwen die niet meer wilden leven volgens het door mannen opgelegde ideale vrouwbeeld en niet meer wilden voldoen aan de door mannen opgelegde vrouwelijkheid. Het vormen van een eigen ‘vrouwenkultuur’, een nieuw stelsel van waarden en normen, gecreëerd door vrouwen zelf, waar vrouwen mee willen leven, stond centraal.¹⁰⁰ In de radicaalfeministische praatgroepen en beweging was geen plaats voor mannen. Immers, zo schrijft Marijke Ekelschot in de introductie van *Brusterschap*, “tegen vanzelfsprekendheid van patriarchale broederschappen helpt alleen het maken van feministische zusterschappen: samenwerkingsverbanden tussen vrouwen om de mannelijke dominantie en privileges te ondermijnen en doorbreken”.¹⁰¹

Thema’s waarmee de Vrouwenkrantvrouwen zich bezighielden waren seksualiteit, moederschap, huisvrouwenschap, huwelijk, werk, afhankelijkheid, het uiterlijk en macht en onmacht. Het waren thema’s waaruit de vrouwenonderdrukking in de maatschappij bleek. De nadruk lag sterk op een seksuele revolutie en verzet tegen seksuele onderdrukking.¹⁰² De beweging was gericht op bewustwording, op “onszelf terugvinden”.¹⁰³ Voor het eerst, zo stelt Rita Hendriks die vooral aan het begin nauw betrokken was bij de *Vrouwenkrant*, bespraken vrouwen hun ongenoegen met elkaar, zonder aanwezigheid van mannen, en beschreven vrouwen hun ongenoegen in een blad.¹⁰⁴ Zij deelden het besef dat vrouwen in de maatschappij de rol van sekssymbool, kinderfokster en huissloof hadden en dat ze als groep werden onderdrukt. Die onderdrukking had met het kapitalistische systeem te maken. Ze deelden met elkaar de opvatting dat een andere maatschappij niet automatisch de positie van vrouwen zou verbeteren: een socialistische of gemengde strijd was niet genoeg. De strijd van de radicale vrouwenbeweging werd door vrouwen zelf gevoerd, los van mannen, tegen de vrouwenonderdrukking in.¹⁰⁵

In reactie op de *Vrouwenkrant* besloot een aantal radicaalfeministen om de *Feminist* te maken, een gelegenheidsblad noemden ze het zelf. De eerste verscheen in 1977 en werd gemaakt omdat er in de *Vrouwenkrant* geen plaats was voor ‘de geld en inkapseling kwestie’, de discussie of je geld mag verdienen met feminisme. In de *Feminist* werd besloten van niet.

⁹⁹ Marijke Huisman (red.), *Savannah Bay. Geschiedenis van een bijzondere boekwinkel 1975-2019* (Utrecht 2019), 37.

¹⁰⁰ Huisman, *Savannah Bay*, 37.

¹⁰¹ Anneke van Baalen, *Brusterschap: memoires, artikelen 1971-1997* (Amsterdam 1994), 8.

¹⁰² Anoniem, ‘De seksuele revolutie’, *Feminist* 3 (1982), 47.

¹⁰³ Baalen, van, *Brusterschap*, 114.

¹⁰⁴ Harmsen, *Zusterschap en daarna*, 9.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 5.

“Wat vrouwen zal bevrijden van mannelijke leiding is de volledige eliminatie van het geld-werk systeem en niet het bereiken van economische gelijkheid binnen dit systeem.”¹⁰⁶ Het geld-werksysteem was immers onderdeel van de mannenmaatschappij en radicaalfeministen wilden de vrouwenbeweging op basis van gelijkheid organiseren. Hiërarchische structuren uit de mannenmaatschappij mochten niet worden ingekapseld in de beweging, anders gaf het vrouwen de mogelijkheid andere vrouwen te onderdrukken en was de bevrijding van vrouwen “tot mislukken gedoemd”.¹⁰⁷ Ze pleitten voor gelijkheid tussen vrouwen, als tegenhanger van een hiërarchische mannenmaatschappij.¹⁰⁸ Er verscheen een tweede en derde blad omdat het ook “prettig was om nog eens wat dieper op allerlei vrouwenbewegingskwesties in te gaan”.¹⁰⁹

Van Baalen en Ekelschot waren vanaf de oprichting belangrijke auteurs van De Bonte Was en belangrijke figuren voor de radicaalfeministische beweging. Toch schrijft Mieke Aerts in het boek *Alles kon anders* dat er sprake was van een verandering van oriëntatie bij de twee feministen. Van Baalen had aan het begin van de jaren zeventig naar Amerikaans voorbeeld een vrouwenpraatgroep opgericht en in haar memoires omschreef ze die “methode om vrijuit te spreken” als belangrijkste actierepertoire van het radicaalfeminisme.¹¹⁰ Ook De Bonte Was publiceerde aanvankelijk vooral ervaringsboeken. Maar tegen het eind van de jaren zeventig raakten Van Baalen en Ekelschot volgens Aerts uitgekeken op het keer op keer benoemen en delen van ervaringen. Ze begonnen aan radicaalfeminisme een andere betekenis te geven. Ekelschot omschreef het als volgt: “Wij tweeën wilden meer de marxistische kant op, we wilden iets met vakbonden en arbeid. We waren totaal op die ervaringshandel uitgekeken.”¹¹¹ Het radicaalfeminisme van Van Baalen en Ekelschot kreeg een marxistisch feministisch karakter en samen schreven ze het boek *Geschiedenis van de vrouwentoekomst* (1980) waarin de kern van vrouwenonderdrukking was verschoven van seksuele onderdrukking naar economische uitbuiting.¹¹² Ook voor *Feminist 2* en *Feminist 3*, uit 1977 en 1982, vonden ze hun inspiratie

¹⁰⁶ Anoniem, ‘Scum Manifesto’, *Feminist 2* (1977), 6.

¹⁰⁷ Anoniem, ‘Klassestructuur binnen de vrouwenbeweging’, *Feminist 1* (1977), 10.

¹⁰⁸ Baalen, van, *Brusterschap*, 114.

¹⁰⁹ Anoniem, ‘Inleiding’, *Feminist 3* (1982), 3.

¹¹⁰ Mieke Aerts, “Laten zien hoe onmisbaar we zijn”. De Vrouwenstaking van 1981’, in: Marian van der Klein en Saskia Wieringa (red.), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2006), 19-38, aldaar 29.

¹¹¹ Marianne van den Boomen, “‘Uit principe deden we altijd alles voor de lol.’ Portret van het radikaal-feminisme van de Bonte Was’, *Marge 9* (1985), 122-131.

¹¹² Aerts, “Laten zien hoe onmisbaar we zijn”, 29.

vooral in het marxisme.¹¹³ Omverwerping van het kapitalisme werd een steeds belangrijker onderwerp van gesprek.

2.2 Verbanden tussen onderdrukkingen en de relatie vrouw en natuur

Het blad *Feminist* legt verbanden tussen vormen van onderdrukking in de samenleving en bepleit dat de aanpak van slechts één aspect van de onderdrukking geen blijvende resultaten oplevert. “Een blijvende verbetering van de levensomstandigheden van alle vrouwen eist een fundamentele verandering van de hele samenleving, van economische structuren en politieke machtsverhoudingen, van denken en voelen van alle vrouwen en mannen.”¹¹⁴ Dit bevestigt het revolutionaire karakter van de beweging. De samenhang tussen vrouwenonderdrukking en de onderdrukking van ander leven, zoals natuur en dieren, heb ik niet teruggevonden in deze tekst. Er was wel een notie van samenhang tussen onderdrukkingen van verschillende groepen vrouwen: radicaalfeminisme was geen wit feminisme. In het *Feministisch Manifest* uit 1977 vond ik het volgende citaat: “Je bent geen feminist als je niets doet om de positie van alle vrouwen te verbeteren. Het is niet genoeg alleen aan de Nederlandse vrouw te denken.”¹¹⁵ Dit duidt op een verbreed perspectief op onderdrukking. In een ander artikel van dezelfde uitgave beargumenteert een auteur dat feministen iedere vorm van onderdrukking moet herkennen, ook onderdrukking buiten de klasse van vrouwen. “Je hebt gekozen om je in te zetten tegen de onderdrukking van vrouwen, maar je weet dat die ‘familie’ is van alle andere onderdrukkingen: die van kinderen, laagste inkomens, oude mensen, invaliden en zwakzinnigen.”¹¹⁶ De bevrijdende strategie wordt hier verder uitgebreid tot anderen die door dezelfde mannelijke dominantie worden onderdrukt, tot anderen die niet tot de ‘menschheid’ behoren omdat ze van rationaliteit worden ontzegd. Toch lijken dieren en de natuur en dieren nog steeds niet bij de onderdrukte categorie te horen.

Slechts een enkele keer vond ik in de *Vrouwenkrant* een expliciete verwijzing naar de vergelijking van vrouwen en dieren. In 1977 maakten de Vrouwenkrantvrouwen samen met Blijf van m'n Lijf-bewoonsters en -medewerksters een krant over mishandeling. Daarin stond geschreven: “Hoe lang moeten vrouwen nog geslagen, gestompt en geschopt worden in het heilige huisje dat het huwelijk is [...]. Als je je hond slaat, krijg je de dierenbescherming op

¹¹³ Aerts, “Laten zien hoe onmisbaar we zijn”, 30.

¹¹⁴ Anoniem, ‘De reden van dit blad’, *Feminist* 1 (1977), 5.

¹¹⁵ Anoniem, ‘Feministisch Manifest 1977’, *Feminist* 1 (1977), 3.

¹¹⁶ Anoniem, ‘Geld en feminisme’, *Feminist* 1 (1977), 24.

je dak. Waarom wordt mishandeling van een vrouw in het huwelijk geaccepteerd?”¹¹⁷ De auteurs positioneerden zichzelf niet op gelijke voet met dieren, maar zagen dat dieren een betere bescherming tegen geweld in de huiselijke sfeer genoten dan vrouwen en die ongelijkheid kaartten zij aan.

In een artikel uit *Feminist 3* en de *Vrouwenkrant* van 1981 hadden de auteurs kritiek op de omarming van de connectie tussen vrouwen en natuur, zoals de Amerikaanse radicaal-cultureel feministe Adriënne Rich die verkondigde. In *Socialisties-Feministische Teksten 6*, uit 1981, werd haar opvatting bevestigd. Volgens Rich is de vrouwelijke natuur “iets heel moois” maar hebben vrouwen een verkeerd beeld van hun eigen natuur.¹¹⁸ Het probleem is dat het patriarchale denken “de vrouwelijke biologie binnen zijn eigen bekrompen categorieën heeft teruggedrongen”, in het patriarchale systeem is de vrouwelijke natuur gereduceerd tot minderwaardig, eenvoudig of negatief.¹¹⁹ Rich vindt dat feministen vrouwenonderdrukking niet langer moeten zoeken in cultuur. Vrouwen kunnen zichzelf alleen bevrijden door hun vrouwelijke natuur te beschouwen als een bron van mogelijkheden en niet langer als een noodlot.¹²⁰ De radicaalfeministen van De Bonte Was waren het hier vurig mee oneens en beschuldigden Rich ervan dat zij “vrouwen onverbiddelijker dan ooit [...] terug in de gevangenis van haar lichaam jaagt”.¹²¹ Zij benaderden vrouwenonderdrukking als een gevolg van cultuur, als seksuele onderdrukking, waartegen een seksuele revolutie de oplossing bood. Passend bij het radicaal-libertair feminisme, keerden zij zich tegen vrouwelijkheid in het algemeen. Dat feminisme had immers vastgesteld dat de bestaande normen voor vrouwen en vrouwelijkheid eigenlijk mannennormen waren. Daarom wilde het zich losrukken van gendernormen en leven zonder een opgelegde vrouwelijkheidsnorm.¹²²

2.3 De Bonte Was: radicaal-cultureel of radicaal-libertair feministisch?

Om terug te komen op het theoretische onderscheid tussen het radicaal-libertair en radicaal-cultureel feminisme, zal ik de radicale vrouwenbeweging in Nederland duiden. De beweging positioneert zichzelf als tegenhanger van het liberaalfeminisme, maar maakt geen expliciet onderscheid tussen de twee vormen (libertair en cultureel). Aan de ene kant is de beweging

¹¹⁷ Harmsen, *Zusterschap en daarna*, 42.

¹¹⁸ Anoniem, ‘De seksuele revolutie van het moederschap’, *Feminist 3* (1982), 58.

¹¹⁹ Anoniem, ‘De seksuele revolutie van het moederschap’, 58.

¹²⁰ Ibidem, 58-63.

¹²¹ Ibidem, 62.

¹²² Loo, van de, *De vrouw beslist*, 114.

sterk gericht op het creëren van een vrouwencultuur, los en onafhankelijk van mannen. De radicaalfeministen verlieten MVM of Dolle Mina mede omdat daar werd samengewerkt met mannen en de organisatorische hiërarchische structuur van de mannenmaatschappij werd gehandhaafd. Banden met mannen moesten zoveel mogelijk verbroken worden. Het moest voorkomen worden dat de vrouwenbeweging werd ingekapseld in structuren kenmerkend voor een mannenmaatschappij, zoals het geld/werk systeem.

Aan de andere kant grepen ze niet terug naar een ‘vrouwelijke’ natuur. Integendeel, radicaalfeministen zagen vrouwenonderdrukking en uitbuiting niet als iets wat met natuur te maken had, maar met cultuur. “Gelukkig wel, want dan kunnen we er eindelijk iets aan gaan veranderen.”¹²³ Ze erkenden biologische verschillen tussen mannen en vrouwen: sekseverschillen lagen volgens hen besloten in natuur. Vruchtbaarheid en eventueel een kind voortbrengen is “op zich niets bijzonders”, “baarmoeders en melkklieren zijn iets heel gewoons”.¹²⁴ De ondergeschiktheid en onderdrukking die daaruit voortkomt is cultureel bepaald. “Ongewoner is dat de helft van de mensheid die geen baarmoeders en melkklieren heeft, geregeld heeft dat de andere helft die wel van die dingen voor zien is, voor hen werkt.”¹²⁵ De radicaalfeministen weerlegden het idee van Rich dat vrouwen de schoonheid van hun natuur moesten terugvinden. In de *Feminist* en eerder in de *Vrouwenkrant* werden vrouwen niet opgeroepen vrouwelijke eigenschappen en bijbehorende verantwoordelijkheden te omarmen. In de praatgroepen werden ze juist uitgedaagd om na te denken over de consequenties ervan en waren ze vrij om negatieve aspecten van het moederschap te uiten.¹²⁶ De radicaalfeministische beweging in Nederland voelt daarom zowel radicaal-libertair als radicaal-cultureel. Bovendien waren de ideeën en gedachten in het radicaalfeminisme niet eenduidig, er bestond niet zoiets als ‘de radicaalfeminist’. Kortom, de relatie tussen vrouw en natuur werd in de radicaalfeministische bronnen niet sterk benadrukt. Vrouwen wilden zich losmaken van een beklemmende vrouwelijkheid.

De radicaalfeministische beweging werd gekenmerkt door een breed feminisme. Zij zag vormen van vrouwenonderdrukking in verschillende aspecten van de samenleving en erkende dat bevrijding van vrouwen pas mogelijk was als alle vormen van onderdrukking

¹²³ Anoniem, ‘Feminisme en Marxisme; achtergronden van Geschiedenis van de Vrouwentoekomst’, *Feminist* 3 (1982), 45-46.

¹²⁴ Anoniem, ‘Feminisme en Marxisme’, 45.

¹²⁵ Ibidem, 45.

¹²⁶ Anoniem, ‘De seksuele revolutie van het moederschap’, *Feminist* 3 (1982), 62-63.

werden opgeheven. Bovendien erkende de beweging dat vrouwenonderdrukking familie is van ‘alle andere onderdrukkingen’, zoals die van kinderen, minderbedeelden en invaliden. De onderdrukking van allerlei kwetsbare groepen in de samenleving stond niet los van vrouwenonderdrukking: ze waren gegroeid in hetzelfde patriarchale systeem. Toch kwamen de natuur en dieren hier niet expliciet aan bod – die werden niet meegenomen in de analyse van het systeem van onderdrukking.

2.4 De socialistisch feministische beweging in Nederland

De omarming van het marxisme door Van Baalen en Ekelschot aan het einde van de jaren zeventig stond haaks op andere ontwikkelingen in het feminisme van de tweede golf. De socialistisch feministische stroming die zich vanaf de tweede helft van de jaren zeventig in Nederland had ontwikkeld, handelde namelijk vanuit het principe dat sekse iets anders was dan klasse. Ze beargumenteerde dat de marxistische theorie geen antwoord kon bieden op het probleem van vrouwenonderdrukking.¹²⁷ Een theorie met als doel de arbeidersklasse te verheffen, omdat die werd uitgebuit door een heersende klasse, past volgens hen niet op het probleem van vrouwenonderdrukking omdat sekse niet eenzelfde categorie is als klasse. Deze socialistisch feministische stroming kwam in loop van de jaren zeventig tot uiting in de vorm van de *Fem Soc Nieuwsbrief* en de bundels *Socialisties-Feministische Teksten* en *Katijf*. De socialistische beweging ontstond niet los van het radicale feminisme dat de jaren zeventig kenmerkte, maar zij mengde radicaal met socialistisch gedachtegoed. Ze had kritiek op zowel het patriarchaat als het kapitalisme.¹²⁸ In 1981 kwam het na de Landelijke Vrouwenstaking tot een dispuut tussen De Bonte Was en de *Vrouwenkrant* en meer socialistische activisten. In *Feminist 3* bekritiseerden Van Baalen en Ekelschot het zogenoemde ‘moederschapsideaal’ zoals die werd omschreven in *Socialisties-Feministische Teksten*. De socialistisch feministen bekritiseerden op hun beurt het idee dat alle gebieden waarop vrouwen onderdrukt werden te maken hadden met een klassenstrijd.¹²⁹

Socialistisch feministen in Nederland waren allereerst feminist en identificeerden zich daarnaast als socialist. De bredere benaming voor socialistisch feministen was van 1975

¹²⁷ Aerts, “Laten zien hoe onmisbaar we zijn”, 35.

¹²⁸ Selma Sevenhuijsen, Joyce Oudshoorn en Anja Meulenbelt, ‘Voorwoord’, *Socialisties-Feministische Teksten* 1 (1978), 14.

¹²⁹ Anoniem, ‘De Verwarring’, *Feminist 3* (1982), 17.

tot 1979 ‘femsoc’, daarna werd het ‘socfem’.¹³⁰ De term omvat alle vrouwen “die zichzelf als feministen en als socialisten definiëren.”¹³¹ In 1978 werd de eerste bundel *Socialisties-Feministische Teksten* uitgegeven. De auteurs hielden heel bewust vast aan die volgorde van socialisme en feminisme en vermeldden nadrukkelijk in de eerste uitgave dat zij ‘socialistische feministen’ waren. Hun loyaliteit lag in eerste plaats bij de vrouwenbeweging.¹³² Een bekende uitspraak van Anja Meulenbelt luidt: “Er is geen feminisme mogelijk zonder socialisme, en geen socialisme zonder feminisme”. Het laat zien dat ze bevrijding van vrouwen zocht in een combinatie van feminisme en socialisme, als twee theoretische benaderingen die niet zonder elkaar kunnen. Al in 1975 schreef Meulenbelt het boek *Feminisme en Socialisme* waarmee ze haar feministische kritiek onderscheidde van de radicaalfeministische kritiek. Meulenbelt werd actief binnen de socialistisch feministische beweging. In *What is Feminism?* (1999) benoemt de Australische theoreticus Chris Beasley het ‘Marxistisch/socialistisch feminisme’ tot een van de drie belangrijkste tradities van het feminisme, naast het liberaalfeminisme en radicaalfeminisme.¹³³ In *Alles kon anders* periodiseerde Saskia Poldervaart de Nederlandse socialistische stroming van 1970 tot 1989.¹³⁴

Toch krijgt het socialistisch feminisme in *De vrouw beslist*, een boek over de tweede feministische golf in Nederland, geen vermelding. Schrijfster en socialistisch feministe Anja Meulenbelt wordt genoemd in het hoofdstuk over radicaalfeminisme. Haar pleidooi voor de overgang van een mannennorm op een vrouwennorm met het artikel ‘Kut ruikt lekker’ in *Opzij* in 1974 krijgt er aandacht. Het artikel gaat over herwaardering en herontdekking van je eigen lichaam. Vrouwen werden aangemoedigd naar zichzelf te kijken, zichzelf te laten zien en zichzelf te waarderen. “Je lichaam onderzoeken en verzorgen, zonder jezelf lelijk of vies te vinden.”¹³⁵ In een hoofdstuk getiteld ‘De vrouwelijke werkelijkheid’ bespreekt Vilan van de Loo het boek *De schaamte voorbij* (1974) dat uitgroeide een internationale bestseller en werd benoemd tot “feministische bijbel”.¹³⁶ Het was een handboek voor een feministisch leven, gebaseerd op Meulenbelts persoonlijke geschiedenis, autobiografisch en “voor andere

¹³⁰ Saskia Poldervaart, ‘Van persoonlijke politiek naar institutionalisering. Socialistisch feminisme in Nederland, 1970-1989’, in: Marian van der Klein en Saskia Wieringa, *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2006), 87-108, aldaar 87.

¹³¹ Sevenhuijsen, Oudshoorn en Meulenbelt, ‘Voorwoord’, 14.

¹³² Ibidem, 14.

¹³³ Beasley, *What is Feminism?*, 51.

¹³⁴ Poldervaart, ‘Van persoonlijke politiek naar institutionalisering’, 87.

¹³⁵ Van de Loo, *De vrouw beslist*, 120.

¹³⁶ Ibidem, 155-156.

vrouwen om te herkennen”. Meulenbelt beschreef zonder taboes “waarmee echte vrouwen te maken hebben”, zoals dat alleen nog maar werd gedaan in vrouwenkranten en praatgroepen. Voor het eerst werden die ervaringen uitgebracht in een boek, in grote oplages, met de naam van de auteur erbij gedrukt. Ook dat was tot dan toe ongebruikelijk, door De Bonte Was werd alleen anoniem gepubliceerd. Voor mensen buiten de vrouwenbeweging was Meulenbelt het gezicht geworden van de vrouwenbeweging, zij gaf de interviews en ze verdiende haar brood met feminisme.¹³⁷ Maar het feminisme en de vrouwenbeweging bestond eigenlijk uit duizenden vrouwen met evenveel meningen en ideeën die belangeloos veel tijd besteedden aan de vrouwenzaak. Van Baalen bekritiseerde Meulenbelt, ze vond het “slecht om je te laten betalen voor je feminisme”. Wie zich door de mannenmaatschappij liet betalen voor feministisch werk was volgens haar een verraadster van de vrouwenzaak.¹³⁸ *De vrouw beslist* besteedt geen specifieke aandacht aan de Nederlandse socialistische vrouwenbeweging in de tweede golf. Na de jaren zeventig waarin Meulenbelt schreef in *Opzij* en voor De Bonte Was lijkt het alsof haar rol in de vrouwenbeweging is uitgespeeld, terwijl ze vanaf 1978 betrokken was bij de uitgave van *Socialisties-Feministische Teksten*.

2.5 Verbanden tussen onderdrukkingen en de relatie tussen vrouw en natuur in de *Socialisties-Feministische Teksten*

Vanaf 1975 kwam de Fem-Soc-beweging twee keer per jaar bij elkaar en kwam iedere twee maanden de *FemSoc Nieuwsbrief* uit.¹³⁹ De laatste nieuwsbrief verscheen in 1979, maar werd opgevolgd door *Katijf*, omdat er vraag was naar een nieuw inhoudelijk blad. Doel was het stimuleren van de discussie rondom feminisme en socialisme en aandacht schenken aan politieke en maatschappelijke ontwikkelingen die voor vrouwen van belang waren.¹⁴⁰ Al in 1978 werd de redactie van *Socialisties-Feministische Teksten* opgericht, die zich wilde richten op meer theoretische en diepgaandere stukken dan *Katijf*.¹⁴¹ *Socialisties-Feministische Teksten* werd uitgegeven door ‘feministische uitgeverij’ Sara. Het doel van de nieuwe bundel was: “theoreties materiaal bieden om de discussie rondom feminisme en socialisme te stimuleren. Te laten zien hoe complex de positie van vrouwen eruit ziet.”¹⁴² Complex omdat

¹³⁷ Van de Loo, *De vrouw beslist*, 164.

¹³⁸ Ibidem, 165.

¹³⁹ Poldervaart, ‘Van persoonlijke politiek naar institutionalisering’, 90.

¹⁴⁰ Ibidem, 95-96.

¹⁴¹ Ibidem, 101.

¹⁴² Sevenhuijsen, Oudshoorn en Meulenbelt, ‘Voorwoord’, 7.

er verschillende mechanismes meespeelden in de onderdrukte positie van vrouwen. Buiten kijf stond dat de loyaliteit van de makers in eerste plaats bij de vrouwenbeweging lag, niet bij andere socialistische groepen of partijen. “Het betekent voor ons dat de vrouwenbeweging een anti-kapitalistische strijd voert langs lijnen vanuit de positie van vrouwen.”¹⁴³ Ze positioneerden zichzelf binnen de recente ontwikkelingen van de vrouwenbeweging in Nederland – van MVM naar Dolle Mina tot praatgroepen – waarin werd gezocht naar de kenmerken van onderdrukking van vrouwen, maar klassenverschillen onbesproken bleven. Socialistisch feministen benaderden de strijd tegen de ongelijke sociale verhoudingen van het kapitalisme als een noodzakelijke aanvulling op de strijd tegen sekse-onderdrukking.¹⁴⁴ Ze bevochten de “natuurlijke aard der vrouw” zoals die was ontstaan en de “natuurlijkheid” van de zorgende taken van vrouwen in het gezin.¹⁴⁵

Een van de opvattingen van de vrouwenbeweging sinds de jaren zestig was dat vrouwen van nature niet anders zijn dan mannen, maar dat ze worden ‘opgevoed’ tot vrouw. Het idee van een socialiseringsproces kaartte Betty Friedan al aan. Het onderscheid tussen sekse en gender werd gemeengoed. In *Teksten 1* betoogt Joyce Oudshoorn daarentegen dat die ideeën over genderrollen heel weinig verklaren “hoe het komt dat in bijna alle kulturen vrouwen tweederangsposities hebben of worden onderdrukt”.¹⁴⁶ Zij stelt dat die rolpatronen nauw verweven zijn met “onze maatschappijstructuur en de arbeidsdeling tussen vrouwen en mannen die aan deze ten grondslag ligt.”¹⁴⁷ Vrouwenonderdrukking was volgens Oudshoorn niet enkel het resultaat van het sekse/gender systeem, maar hing samen met de verdeling van werk en gezin, met mannen als kostwinners en vrouwen als huishoudelijke arbeiders.¹⁴⁸ Het patriërchaat en kapitalisme veroorzaakten samen vrouwenonderdrukking. Het socialistisch feminisme zag het patriërchaat als de oudste hiërarchische relatie tussen vrouwen en mannen, waarin mannen dominant en vrouwen ondergeschikt zijn.¹⁴⁹ “Omdat zowel de arbeidsdeling tussen de seksen (kapitalisme) als de dominantie van de man

¹⁴³ Sevenhuijsen, Oudshoorn en Meulenbelt, ‘Voorwoord’, 14.

¹⁴⁴ Selma Sevenhuijsen, ‘Vadertje staat, moedertje thuis?’, *Socialisties-Feministische Teksten 1* (1978), 23.

¹⁴⁵ Sevenhuijsen, ‘Vadertje staat, moedertje thuis?’, 34.

¹⁴⁶ Joyce Oudshoorn, ‘Zo vader zo zoon en van moeder op dochter’, *Socialisties-Feministische Teksten 1* (1978), 68.

¹⁴⁷ Oudshoorn, ‘Zo vader zo zoon en van moeder op dochter’, 68.

¹⁴⁸ Ibidem, 76.

¹⁴⁹ Heidi Hartmann, ‘Kapitalisme, patriërchaat en de dubbele arbeidsmarkt. De historische basis van de beroepssegregatie’, *Socialisties-Feministische Teksten 2* (1978), 36-37.

(patriarchaat) al zo lang bestaan, [...] zal het onmogelijk zijn de laatste uit te roeien zonder de eerste.”¹⁵⁰ Bevrijding van vrouwen vraagt dus een fundamentele verandering van de maatschappij.

In de *Teksten* werd weinig naar raakvlakken tussen de onderdrukking van vrouwen en andere vormen van overheersing en onderdrukking gezocht, maar in *Teksten 3* staat het artikel van Annemiek Hoogenboom en Annemieke Voets getiteld ‘Vrouwenstrijd in de derde wereld’. Dat gaat over de invloed van de Europese en Amerikaanse kapitalistische machten in Latijns-Amerika, Afrika en Azië en specifiek over de gevolgen voor vrouwen in ‘de derde wereld’.¹⁵¹ Hoogenboom en Voets stellen dat het imperialisme invloed heeft gehad op het werk van vrouwen in de landbouw, veranderingen in de familiestructuur teweeg heeft gebracht en seksualiteit en moederschap heeft beïnvloed. Ondanks dat vrouwen op andere continenten zich in een heel andere situatie bevinden dan vrouwen in Nederland, vinden ze dat vrouwen toch solidair met elkaar moeten zijn. Hoewel de socialistisch feministen in Nederland soms andere opvattingen hebben over bijvoorbeeld moederschap of recht op betaald werk, vonden ze het belangrijk om de verschillen te overstijgen en te zoeken naar gemeenschappelijke belangen. Er waren binnen de vrouwenbeweging aan het einde van de jaren zeventig verschillende vormen van solidariteit ontwikkeld: activiteiten en organisaties met het doel vrouwen te steunen en meer bekendheid te geven aan de vrouwenstrijd in de derde wereld.¹⁵² De solidariteit hoefde niet over de grenzen te gaan, maar kon ook op “buitenlandse vrouwen in Nederland” gericht zijn.¹⁵³ Socialistisch feministen in Nederland leken zich ervan bewust dat de Nederlandse vrouwenstrijd een van de vele vrouwenstrijden in de wereld was maar erkenden tegelijk dat de situaties heel verschillend waren. Er werd geen directe vergelijking gemaakt tussen vrouwenonderdrukking als gevolg van het kapitalisme in Nederland, en de onderdrukking van vrouwen in andere landen als gevolg van imperialisme en kapitalisme vanuit de westerse wereld. Er was veel meer sprake van een “hulpverlenende-probleemoplossende” optiek.¹⁵⁴ In 1981, de vijfde uitgave, verschenen diverse artikelen over vrouwenonderdrukking in andere landen, zoals Turkije, India, Spanje en Indonesië.

¹⁵⁰ Hartmann, ‘Kapitalisme, patriarchaat en de dubbele arbeidsmarkt’, 72.

¹⁵¹ Annemiek Hoogenboom en Annemieke Voets, ‘Vrouwenstrijd in de derde wereld. Slaat de aanval op imperialistische bolwerken ook bressen in het patriarchaat?’, *Socialisties-Feministische Teksten 3* (1979), 169.

¹⁵² Hoogenboom en Voets, ‘Vrouwenstrijd in de derde wereld’, 192.

¹⁵³ Ibidem, 193.

¹⁵⁴ Philomena Essed, ‘Racisme en feminisme’, *Socialisties-Feministische Teksten 7* (1982), 19.

In *Teksten 7* legt de redactie een verband met een andere vorm van onderdrukking in de maatschappij: racisme. De vrouwen schrijven dat hoewel zij “als witte feministen” racisme al langer een probleem vonden, ze het vooral een probleem vonden waaraan de onderdrukte groep zelf iets moest doen. In 1982 concluderen ze dat “juist wij, blanken met progressieve ideeën, er verantwoordelijk voor zijn dat racisme ophoudt, en niet in eerste plaats de slachtoffers”.¹⁵⁵ Ze beschrijven hoe hen opeens duidelijk werd dat ze er automatisch vanuit gaan dat vrouwen wit zijn (als auteur van een artikel), tenzij ze erbij vermelden dat ze zwart zijn. “Blank is gewoon, niet ter discussie gesteld, de norm.”¹⁵⁶ Vervolgens trekken ze een parallel tussen seksisme en racisme, want mannelijke dominantie was ook de norm. In het artikel ‘Racisme en feminisme’ beargumenteert Philomena Essed dat blanke vrouwen een heel belangrijke rol kunnen spelen in het verdrijven van racisme. “Want door de ervaring van seksisme weten vrouwen hoe onderdrukking ‘voelt’ en zij kunnen zich dan ook – bewust of niet – geraakt voelen als ze te maken krijgen met onderdrukking van anderen.”¹⁵⁷ Essed is zich ervan bewust dat ze haar artikel voor een wit publiek schrijft. Ze attendeert de lezers erop dat zij en andere zwarte vrouwen niet alleen te maken krijgen met onderdrukking op basis van sekse, maar ook racisme ondervinden en komen uit of wonen in landen die gebukt gaan onder westers imperialisme.¹⁵⁸ De socialistisch feministische beweging legde met hulp van een zwarte vrouw een verband tussen seksisme en racisme – wat in de buurt komt van de gedachte uit het ecofeminisme dat vrouwen zich inzetten tegen andere vormen van onderdrukking omdat ze zelf ervaring hebben met het gevoel onderdrukt te zijn en niet tot de dominante groep te behoren. Over de natuur of dieren gaat het echter helemaal niet in de *Teksten*. De overheersing over de aarde of onderdrukking van dieren zijn geen vormen van onderdrukking waar het socialistisch feminisme zich in de *Teksten* mee bezighield.

De vermeende associatie van vrouwen met emotie en mannen met rationaliteit komt zijdelings aan de orde. Bijvoorbeeld in het artikel van Petra de Vries over seksistische ideeën binnen de universiteit: “Een mooie vrouw is dom, een intelligente vrouw is lelijk, een vrouw ligt niet met een driehoek en meetlat in bed, wetenschap is objectief, nuchter, afstandelijk en rationeel, haast per definitie geen vrouwelijke bezigheid.”¹⁵⁹ Wetenschap is rationeel en

¹⁵⁵ Petra de Vries e.a., ‘Redactioneel’, *Socialisties-Feministische Teksten 7* (1982), 7.

¹⁵⁶ Vries, de, ‘Redactioneel’, 7.

¹⁵⁷ Essed, ‘Racisme en feminisme’, 29.

¹⁵⁸ Ibidem, 39.

¹⁵⁹ Petra de Vries, ‘Vrouwenlogika tegen mannelijk vooroordeel: over feministiese fronten aan de universiteit’, *Socialisties-Feministische Teksten 3* (1979), 215.

mannelijk, het tegenovergestelde van vrouwelijk. Dat rijmt met de veronderstelling dat de associatie uit de achttiende en negentiende eeuw van mannelijkheid met cultuur en rede in de twintigste eeuw niet is verdwenen. In *Teksten 4*, 1980, schreef Oudshoorn nogmaals over de socialisering van bepaalde vrouwelijke eigenschappen. Ze wees de lezers op het gevaar dat het kon leiden tot de misvatting dat alleen het patriarchaat verantwoordelijk is voor die versie van vrouwelijkheid, zoals het radicaalfeminisme beargumenteert. Het kapitalisme, de verdeling van arbeid tussen mannen en vrouwen heeft daar ook invloed op gehad, betoogt Oudshoorn.¹⁶⁰ De associatie van mannen met rationaliteit en vrouwen met emotie, waarbij rationaliteit een hogere status heeft dan emotie, is het mede gevolg van de arbeidsdeling tussen gezin en kostwinner, tussen productie en reproductie, niet alleen een gevolg van het patriarchaat.

2.6 Deelconclusie

Het radicaalfeminisme van uitgeverij De Bonte Was met als hoofdrolspelers Anneke van Baalen en Marijke Ekelschot was van oorsprong een brede vorm van feminisme. Het keerde zich tegen mannelijke dominantie in de maatschappij en ze verwierpen hiërarchie in hun eigen beweging. Ze hadden als doel ook anderen te bevrijden die werden onderdrukt vanuit de mannelijke overheersing. In de loop van de jaren zeventig werd het feminisme van Van Baalen en Ekelschot steeds marxistischer van aard en er ontstond onenigheid in het Vrouwenhuis. Er waren steeds meer vrouwen die zich aansloten bij de zogenoemde femsoc-beweging: zij zagen geen heil in een op marxistisch theorie gebaseerde vrouwenbevrijding. In de theorie hebben we gezien dat het marxistisch feminisme en het socialistisch feminisme vrouwenonderdrukking op eigen manieren verklaren en eigen visies hebben op de bevrijding van vrouwen. Marxistisch feministen gaan ervanuit dat omverwerping van het kapitalisme vrouwen zal bevrijden omdat het kapitalisme de bron van alle onderdrukking is. Socialistisch feministen zijn het daarmee oneens: een alternatief voor het kapitalisme betekent niet automatisch bevrijding van vrouwen omdat klasse en sekse niet dezelfde categorieën zijn. In Nederland kwam het tot een botsing tussen Van Baalen en Ekelschot en de socfem-beweging aan het begin van de jaren tachtig.

¹⁶⁰ Joyce Oudshoorn, 'De dubbele erfenis in de vrouwenbeweging: rondom produktie en 'reproduktie'', *Socialisties-Feministische Teksten 4* (1980), 186.

Hoewel de theorie uitwees dat het Amerikaans socialistisch feminisme een brede en intersectionele bevrijdingsstrategie volgde, bleek dat in Nederland minder waar. De feministen van *Socialisties-Feministische Teksten* waren veelal witte vrouwen die zich richtten op de onderdrukking van witte vrouwen. Ze hielden weinig rekening met de intersectionele opvatting dat vrouwen hun identiteit niet alleen ontleen aan de categorie 'vrouw'. Er was weinig bewustzijn over het feit dat zwarte vrouwen of arme vrouwen op nog andere manieren worden onderdrukt. Het blijkt echter dat het bewustzijn in de jaren tachtig wel ontwaakte en dat socialistisch feministen racisme gingen zien als een vorm van onderdrukking waartegen zij zich als feministen ook moesten verzetten. Vrouwen kennen het gevoel van onderdrukking, dat maakt hen geschikt om zich ook tegen andere vormen te verzetten. Van nadenken over de overheersing van de natuur of de onderdrukking van dieren is in zowel het radicaalfeminisme als het socialistisch feminisme geen sprake. Er komt een bredere bevrijdingsstrategie op gang, maar die is voornamelijk gericht op menselijke wezens.

Hoofdstuk 3: Anarchisme en anarchafeminisme in *De As* en *Hoe komen kringen in het water*

“Zelf vinden we anarchisme het vrolijkste isme wat er bestaat. [...] De letterlijke betekenis van ‘anarchie’ is ‘geen macht’. Anarchisme staat dan ook voor het nastrevenswaardig vinden van een wereld zonder macht.”¹⁶¹

De derde radicale sociale beweging waarin ik de relatie tussen vrouw en natuur bestudeer en uitzoek in hoeverre er sprake is van ecofeministisch gedachtegoed is de anarchistische beweging. Hoewel deze als uitzondering op de andere twee geen louter feministische stroming is, gebruikt het net als het radicaalfeminisme en het socialistisch feminisme een radicale strategie om de maatschappij te bevrijden van onderdrukking. Anarchisme gaat verder dan radicaalfeminisme of socialistisch feminisme: het heeft niet alleen bevrijding van vrouwen door omverwerping van het patriarchaat en het kapitalisme voor ogen, maar wil de maatschappij ontdoen van alle vormen van onderdrukking.¹⁶² Voor de meeste anarchisten is feminisme daarom een vanzelfsprekende zaak.¹⁶³ In de praktijk verzetten anarchisten zich tegen de onderdrukking van mensen in het algemeen, het zijn anarchafeministen die wijzen op het onderscheid tussen de onderdrukking van mannen en vrouwen. De ideeën van het anarchisme in de jaren zeventig en tachtig in Nederland ontleen ik aan artikelen uit het tijdschrift *De As*, dat sinds 1972 wordt uitgegeven. Aanvankelijk verscheen het tijdschrift met de ondertitel: *tijdschrift voor politiek en cultuur*, maar vanaf de zesde uitgave in 1973 kreeg het overwegend de ondertitel *anarcho-socialisties tijdschrift*. Het tijdschrift verschijnt nog drie of vier keer per jaar, inmiddels als anarchistisch tijdschrift. Voor het anarchafeminisme heb ik gebruik gemaakt van het boek *Hoe komen kringen in het water* (1989), uitgegeven door Atalanta.

3.1 De anarchistische en anarchafeministische beweging in Nederland

De As is een gemengde organisatie waar vrouwen en mannen samen streven naar een niet-autoritaire samenleving. Voorbeelden van auteurs die jarenlang lid zijn geweest van de

¹⁶¹ Weia Reinboud en Rymke Wiersma, *Hoe komen kringen in het water: aardige filosofie* (Amsterdam 1989), 25.

¹⁶² Rymke Wiersma, ‘Anarca!’, *De As* 199 (2017), 1.

¹⁶³ Wiersma, ‘Anarca!’, 1.

redactie zijn: Rudolf de Jong, Anton Constandse, Wim de Lobel, Simon Radius en Marius de Geus. Het is opvallend dat dit allemaal mannelijke namen zijn. Pas in 1976 trad de eerste vrouw toe tot de redactie: Lenicka Roozendaal.¹⁶⁴ Gedurende de onderzoeksperiode (1972-1989) zat er nooit meer dan één vrouw in de vaste redactie die doorgaans uit zes tot negen leden bestond. Naast de vaste redactieleden werkten er altijd anderen mee aan een tijdschrift, dat waren wel vaker vrouwen. Hoewel het aandeel van en over witte mannen overheerste, verschenen er ook themanummers over feminisme, zoals het vierde nummer in 1973 over vrouwenbevrijding, waaraan onder meer Anja Meulenbelt meewerkte.¹⁶⁵ Dat betekent overigens niet dat vrouwen altijd over ‘vrouwenzaken’ schreven en mannen over ‘mannenzaken’, ook mannelijke redactieleden schreven over feminisme. In de totaal heeft *De As* gedurende de onderzoeksperiode 88 tijdschriften uitgebracht. Voor mijn scriptie heb ik daarvan acht themanummers geselecteerd die gaan over feminisme, de vrouwenbeweging, marxisme, anarchisme, ecologisme of het milieu.

Eind jaren zeventig, als onderdeel van de tweede feministische golf, ontstond er een anarchistisch feministische beweging die zich los van het gemene anarchisme van *De As* bewoog.¹⁶⁶ Een klein groepje vrouwen begon een eigen krant: de *Anarkakrant*. Tussen 1979 en 1981 verschenen acht nummers. Ze hadden allemaal een eigen titel, maar begonnen steevast met ‘de zwarte’: ‘De Zwarte Oester’, ‘De Zwarte Kat’ en ‘De Zwarte IJsberin’. Een andere anarchafeministische organisatie uit deze periode is uitgeverij Atalanta (opgericht in 1980). Hij begon als vrouwendrukkerij in Utrecht die al gauw ook eigen stukken publiceerde, vooral over de link tussen anarchisme, feminisme, veganisme en antiracisme.¹⁶⁷ Deze onderwerpen komen samen in het boek *Hoe komen kringen in het water* (1989).¹⁶⁸ Toen het idee voor een vrouwendrukkerij in 1979 ontstond, bestond de groep uit vijf vrouwen, maar toen de vrouwen goed en wel een vaste ruimte voor de drukkerij hadden gevonden, waren er twee over.¹⁶⁹ Dat waren Weia Reinboud en Rymke Wiersma en samen bleven ze lange tijd belangrijk voor het anarchafeminisme in Nederland. In de zomer van 1998 zaten ze samen in de gastredactie van het Vijfde Jaarboek Anarchisme van *De As*. Wiersma bleef vanaf toen

¹⁶⁴ ‘De AS anarcho-socialisties tijdschrift’, *De As* 21/22 (1976), 1.

¹⁶⁵ Wiersma, ‘Anarca!’, 1.

¹⁶⁶ Ibidem, 1.

¹⁶⁷ Ibidem, 1.

¹⁶⁸ Ibidem, 1.

¹⁶⁹ Rymke Wiersma, Atalanta: een stukje geschiedenis’, *De As* 145 (2004), 6.

lid van de redactie van het tijdschrift. In 2004 werd er een themanummer van *De As* gewijd aan Atalanta en het gedachtegoed van Reinboud en Wiersma.

3.2 Anarchisme en anarchafeminisme tussen andere sociale bewegingen

De As heeft tijdschriften gemaakt over het anarchisme in Nederland, over het onderscheid tussen anarchisme en marxisme, over de relatie met het socialisme en over feminisme om de eigen stroming te positioneren in de sociale bewegingen van de jaren zeventig en tachtig. Het tweede nummer (1973) heet 'Marxisme kritiek'. Daarin stelt Rudolf de Jong dat anarchisten door marxisten werden uitgemaakt voor "burgerlijk, individualisties, utopies en gerechtigheids-maniakken".¹⁷⁰ Anarchisten en marxisten waren beide tegen een heersende gecentraliseerde staat maar hadden een andere kijk op het realiseren van een klasseloze samenleving. Het kwam volgens De Jong in 1872 tot een werkelijke splitsing tussen de twee toen "het centrale komitee van de Ie Internationale de afgevaardigde van Rusland, Michaël Bakoenin niet als werkelijke vertegenwoordiger van de arbeidersklasse erkende".¹⁷¹ De Internationale functioneerde als "een groep van afgevaardigden van de arbeidersklasse" die middels politieke actie de staat wilde veroveren, maar Bakoenin was tegen iedere vorm van politieke actie en leiderschap en riep een alternatief congres bijeen in Zwitserland. Zij die het oneens waren met de politiek van de Internationale bezochten het alternatieve congres en stelden een beginselverklaring op waarmee de internationale anarchistische beweging was geboren.¹⁷²

Bovendien maakte het marxisten niet zozeer uit welke idealen het proletariaat wilde verwerkelijken, omdat het socialisme "uitsluitend het resultaat kon zijn van een histories proces", het socialisme was niet gebaseerd op "etiese beginselen".¹⁷³ Volgens marxisten liep het kapitalisme immers "noodzakelijkerwijs toch uit op het socialisme".¹⁷⁴ Daarmee keerden marxisten zich tegen wat zij noemden "utopies socialisten", dat zijn volgens Marx en Engels "socialisten die los van de werkelijkheid streven naar een utopiese, ideale maatschappij".¹⁷⁵ De utopisch socialisten voelden zich meer verwant met het anarchisme. Anarchisten wilden

¹⁷⁰ Rudolf de Jong, 'Het anarchisme en zijn "kleinburgerlijkheid" of het marxisme en zijn arrogantie', *De As* 2 (1973), 13.

¹⁷¹ Jan Bervoets, 'Dood en geboorte van een Internationale', *De As* 2 (1973), 19.

¹⁷² Bervoets, 'Dood en geboorte van een Internationale', 20-23.

¹⁷³ Hans Ramaer, 'Marx, ideoloog of wetenschapper?', *De As* 2 (1973), 3.

¹⁷⁴ Ramaer, 'Marx, ideoloog of wetenschapper?', 3.

¹⁷⁵ *Ibidem*, 3.

net als marxisten een samenleving zonder staat, maar lieten die verandering niet van een historisch proces afhangen. Bovendien verklaart Hans Ramaer in *De As* in 1978 zijn afkeer tegen de vergelijking tussen anarchisten en marxisten. Zij streven weliswaar beide naar een samenleving zonder staat, zonder centralisatie, maar verschillen van elkaar omdat marxisten het milieu niet beschermen, terwijl anarchisten zich juist heel bewust zijn van hun natuurlijke omgeving.¹⁷⁶ De overheersing van de aarde is een vorm van onderdrukking die bij de bevrijdingsstrategie van het anarchisme hoort.

Volgens een definitie van *De As* uit 1981, is het anarchisme een theorie met een visie op een ideale, niet-dwangmatige, niet-autoritaire samenleving; met kritiek op de bestaande maatschappij en de instituties ervan vanuit een niet-autoritair ideaal; met een visie op de menselijke natuur die de hoop rechtvaardigt dat er een beduidende vooruitgang wordt gemaakt in de richting van het ideaal; en met een strategie voor verandering, die een onmiddellijke instelling behelst van niet-dwangmatige, niet-autoritaire en gedecentraliseerde alternatieven.¹⁷⁷ De menselijke natuur van *De As* lijkt hier vergelijkbaar met de sociale natuur van Bookchin. Het ideaal is een situatie waarin de menselijke natuur en de biotische natuur op een evenwichtige manier samen één natuur vormen. De instelling van dergelijke 'alternatieven' hangt niet af van een onafwendbare socialistische revolutie, en is niet marxistisch van aard. Het anarchisme is evenals als het radicaalfeminisme en het socialistisch feminisme een radicale theorie: het streeft niet naar verandering binnen de bestaande instituties of hervorming van de samenleving. Het vraagt om een omverwerping van een systeem in ruil voor een nieuw systeem. Een kapitalistisch systeem past niet in een anarchistische wereld, een patriarchaal systeem ook niet. Toch besteedden de makers van *De As* relatief weinig aandacht expliciet aan het patriarchaat, vermoedelijk omdat ze het patriarchaat zagen als een onderdeel van het kapitalisme of omdat de makers overwegend mannen waren.

In het themanummer over vrouwenbevrijding legt Anja Meulenbelt als gastredacteur uit hoe er stromingen in de vrouwenbeweging zijn die zich verschillend verhouden ten opzichte van bevrijding uit het kapitalisme en het patriarchaat. De ene stroming gaat uit van een autonome vrouwenbeweging die zich onafhankelijk van de klassenstrijd moet bewegen, omdat de patriarchale, seksuele onderdrukking van de vrouw de meest fundamentele is,

¹⁷⁶ Hans Ramaer, 'Ekologie en sociale organisatie', *De As* 31, 12-13.

¹⁷⁷ John Clark, 'Wat is anarchisme?', *De As* 50/51/52 (1981), 10.

waarvan andere vormen van onderdrukking zijn afgeleid.¹⁷⁸ Deze stroming klinkt als het radiaalfeminisme. Een andere stroming ziet omverwerping van het kapitalisme als prioriteit omdat de bevrijding van vrouw volgens deze feministen vanzelf volgt uit de invoering van een socialistische maatschappij.¹⁷⁹ Hiermee typeert Meulenbelt de marxistisch feministen. Daartussenin positioneert ze een groep feministen die gelooft dat vrouwenonderdrukking een specifieke vorm van onderdrukking is, maar erkent dat vrouwenonderdrukking samenhangt met een kapitalistische maatschappijvorm. Daarom kan zij niet enkel vanuit de vrouwenbeweging bestreden worden.¹⁸⁰ Het socialistisch feminisme beweegt zich wat dat betreft tussen de marxistische feministen en radicaalfeministen. Meulenbelt ziet zelf graag samenwerking tussen feminisme en socialisme, maar de overtuiging van de redacteuren van *De As*, blijft in het midden. Uit dit themanummer blijkt dat *De As* een podium bood aan feministen om het tweede-golf feminisme uiteen te zetten. Toch stond het feminisme los van andere onderwerpen en artikelen, daarin komt de notie dat onderdrukking gegenderd is niet terug.

In 1989 maakte *De As* een nummer over het anarchafeminisme met daarin een artikel van de Amerikaanse Marsha Hewitt. Volgens haar is het anarchafeminisme een stroming die begrijpt dat feministen niet geïsoleerd te werk kunnen gaan, omdat vrouwenbevrijding niet zonder mannen en los van andere emancipatiebewegingen kan gebeuren. “Een feministische beweging die beperkt is tot de specifieke onderdrukking van vrouwen kan niet in haar eentje een einde maken aan onderdrukking. We moeten ons beste blijven doen boven deze situatie uit te stijgen.”¹⁸¹ Hewitt veronderstelt dat het ecofeminisme het anarchafeminisme wat dat betreft heeft beïnvloed, omdat daaruit het “allesomvattende verwantschap tussen de ecologie en het feminisme blijkt”.¹⁸² Ze schrijft dat er volgens de ecofeministische visie geen natuurlijke hiërarchie bestaat op de aarde: de menselijke hiërarchie wordt op de natuur geprojecteerd en gebruikt om “sociale overheersing” te aanvaarden. “Het machtsmisbruik door hiërarchie en overheersing is een menselijke uitvinding die we uit gewoonte accepteren en in alle facetten van het leven laten doordringen.”¹⁸³ De opvatting van het ecofeminisme, dat de onderdrukking van vrouwen en

¹⁷⁸ Anja Meulenbelt, ‘Vrouwenbeweging’, *De As* 4 (1973), 30.

¹⁷⁹ Meulenbelt, ‘Vrouwenbeweging’, 30.

¹⁸⁰ Ibidem, 30.

¹⁸¹ Marsha Hewitt, ‘Emma Goldman: Een pleidooi voor anarcha-feminisme’, *De As* 85 (1989), 7.

¹⁸² Hewitt, ‘Emma Goldman: Een pleidooi voor anarcha-feminisme’, 6-7.

¹⁸³ Ibidem, 7.

de natuur vanuit dezelfde hiërarchie en machtsverhouding zijn gecreëerd, heeft het anarchafeminisme doen begrijpen dat macht en hiërarchie niet van nature aanwezig zijn op de aarde, maar menselijke uitvindingen zijn die overal in terugkomen. Omverwerping is volgens Hewitt alleen mogelijk door samen te werken met andere emancipatiebewegingen. In het anarchafeminisme komen anarchisme en feminisme samen omdat zij beide “de noodzaak erkennen de machtsstructuren en de hiërarchische en overheersingsrelaties te veranderen”.¹⁸⁴ De term ecofeminisme wordt in dit artikel voor het eerst genoemd in *De As*. Hewitt heeft gezien dat het ecofeminisme het anarchafeminisme direct heeft beïnvloed. Het ecofeministisch gedachtegoed heeft de relatie tussen anarchisme en feminisme overstegen, door de menselijke uitvinding van macht en hiërarchie in alle aspecten van het leven terug te zien, ook in de menselijke overheersing van de natuur. Hoewel de radicaalfeministen van De Bonte Was tegen samenwerking met mannen waren, pleitten zij ook voor een brede bevrijding en omverwerping van structuren van macht en hiërarchie. De Amerikaanse anarchafeministe Peggy Kornegger beargumenteert daarom: “de feministen zijn al jaren onbewust anarchisten, zowel in theorie als in de praktijk”.¹⁸⁵ Toch legden radicaalfeministen in Nederland geen directe link met de overheersing van de natuur.

3.2 De relatie tussen mens en natuur in *De As*

De relatie tussen mens en natuur is een belangrijke kwestie voor het anarchisme. In 1978 maakte *De As* het themanummer ‘Miljeu en macht’, waarin Anton Constandse teruggreep op Rousseau en zijn invloed op het anarchisme. Rousseau vertolkte volgens Constandse een vorm van cultuurpessimisme, vanwege zijn heimwee naar een natuurlijke harmonie en een afkeer van de “discipline der civilisatie”.¹⁸⁶ Hij beweerde dat de achttiende-eeuwse civilisatie door aantasting van de natuur buiten en in de mens, het geluk van de mens niet heeft verhoogd. Integendeel, de enorme armoede van boeren en arbeiders, de uitbuiting van het volk door de adel en geestelijken en de verwoestende oorlogen waren voor hem tekenen van “een ondergaande sociale orde”.¹⁸⁷ Constandse maakt van Rousseau een sprong naar Freud, en veronderstelt dat hij benadrukt hoe de cultuur, in die zin vergelijkbaar met de civilisatie van Rousseau, is gebaseerd op onderdrukking van de natuur. Naarmate de burgerlijke

¹⁸⁴ Hewitt, ‘Emma Goldman: Een pleidooi voor anarcha-feminisme’, 6.

¹⁸⁵ Ibidem, 6.

¹⁸⁶ Anton Constandse, ‘Miljeu en economische macht’, *De As* 31 (1978) 1.

¹⁸⁷ Constandse, ‘Miljeu en economische macht’, 1-2.

maatschappij werd gevestigd en uitgebreid ontstond er steeds meer weerstand en verzet tegen de culturele orde die de natuur in en om de mens bedreigde. Volgens Constandse, die zich langdurig heeft ingezet voor het anarchisme in Nederland en zich heeft verzet tegen oorlog, kapitalisme, kolonialisme en imperialisme, is het niet verwonderlijk dat die weerstand een antikapitalistisch en anti-staats karakter kreeg. Het anarchisme, gevoed door het gedachtegoed van Rousseau, groeide uit tot een radicale beweging die werd gekenmerkt door “een afkeer van de staat; van het militarisme, van een verslavende en natuurbedervende industrialisatie; en van een wetenschap in dienst van verovering, onderdrukking en uitbuiting”.¹⁸⁸ De culturele orde, vergelijkbaar met de sociale natuur van Bookchin, bedreigt de natuurlijke omgeving omdat de moderne beschaving zich bovengeschiedt heeft gemaakt aan de natuurlijke omgeving. Het anarchisme is onder invloed van het gedachtegoed van Rousseau en Freud een stroming geworden die zich verzet tegen machtsvertoon van de moderne beschaving.

Het anarchisme van *De As* heeft een sterk socialistisch karakter, geheel passend bij de ondertitel van het tijdschrift: *anarcho-socialisties tijdschrift*. Zoals het socialistisch feminisme het kapitalisme als oorzaak ziet voor vrouwenonderdrukking, zo zagen de makers van *De As* het kapitalisme als veroorzaker van milieuverontreiniging. Al in 1978 waren zij zich “in hoge mate bewust van de dreigende gevaren van uitputting der grondstoffen, vervuiling van de lucht, bederf van het water, verwoesting of aantasting van de aardbodem”, die gepaard ging met militarisme en industrialisatie en met continue drang naar vergroting van macht en kapitaal van de staat.¹⁸⁹ Milieuproblematiek zagen ze als een maatschappelijk vraagstuk, als een sociale crisis. Het hiërarchische kapitalistische systeem was volgens hen “in hoge mate verantwoordelijk voor de gevaren die het leven bedreigen, door verdroging, vergiftiging, uitputting, verminking van allerlei levensbronnen”.¹⁹⁰ Constandse beweert dat “de aarde zonder sociaal verantwoordelijkheidsgevoel, zonder te denken aan toekomstige generaties wordt geplunderd ten gunste van duizenden overbodige produkten ten voordele van de macht van [...] een zich uitbreidende elite en een parasitaire militaire kaste [...], met de massaal verspreide fictie dat ze het volk beschermt”.¹⁹¹ De staat en militaire gezaghebbers putten de aarde uit voor grondstoffen en vergiftigen de aarde voor oorlogvoering en

¹⁸⁸ Constandse, ‘Miljeu en economiese macht’, 2.

¹⁸⁹ Ibidem, 3-4; Thom Holterman, ‘De machtigen en het miljeurecht’, *De As* 31 (1978), 7.

¹⁹⁰ Constandse, ‘Miljeu en economiese macht’, 3.

¹⁹¹ Ibidem, 5.

verantwoordden dat door te beweren dat zij daarmee het volk beschermden. Het anarchisme en het socialisme tezamen was voor anarchisten van *De As* de enige redding: “door kollektieve civiele ongehoorzaamheid en actief anti-militarisme, door vrijheidlievende socialisering van de productiemiddelen”.¹⁹² Verwerping van het kapitalisme zagen ze als een oplossing voor milieuproblematiek. Maar in *De As* erkende Hans Ramaer dat omverwerping van het kapitalisme alleen helpt, wanneer je het kapitalisme opvat als een maatschappelijke orde, en niet slechts als een economisch systeem.¹⁹³ De sociale milieucrisis oplossen kan alleen door de hiërarchische ideologie die schuilgaat achter het kapitalisme ook aan te pakken.

In wezen gaat het er in het anarchisme om, wat betreft de menselijke omgang met natuur, dat cultuur en natuur in balans moeten zijn met elkaar en dat het menselijk ingrijpen ten behoeve van de cultuur, de natuur niet onnodig bevuilt of uitbuit. Reinboud en Wiersma definiëren natuur en cultuur in het boek *Hoe komen kringen in het water* als volgt: “natuur is het land in ongerepte staat” en “cultuur het geploegde, dus niet meer ongerepte land, het door mensen vormgegeven deel van de aarde”.¹⁹⁴ ‘Kultuur’ bestaat volgens makers van *De As* uit “een geheel van verwachtingen, normen, waarden, afspraken, verbodsbepalingen en procedures”.¹⁹⁵ De balans tussen cultuur en natuur staat centraal. In *De As* omschrijven de makers ‘ekologie’ als “de studie van de mens en andere levende wezens in relatie tot hun natuurlijke omgeving, het milieu. Het gaat de ‘ekologie’ om natuurlijk evenwicht, om harmonie tussen mens en natuur”. Ecologie is dus belangrijk voor het anarchisme. Een ecologische crisis ontstaat als dat natuurlijke evenwicht fundamenteel wordt bedreigd.¹⁹⁶ Sommige ecofeministen verwerpen het idee dat de natuur en cultuur twee dualiteiten zijn die losstaan en los van elkaar bewegen. In lijn daarmee en in lijn met de theorie van Bookchin (de natuurlijke en sociale wereld zijn met elkaar verweven in één natuur) en Naess (de mens is onderdeel van de natuur) stelt Constandse in *De As* dat, hoewel natuur en cultuur ieder een eigen ontwikkeling kennen, ze tegelijk ‘onontwarbaar’ met elkaar verbonden zijn. Het is eigenlijk nooit mogelijk geweest om een scheiding te maken tussen maatschappij en milieu.¹⁹⁷

De menselijke uitputting van de natuurlijke omgeving, het milieu, is gebaseerd op een hiërarchisme machtsverhouding, op het menselijke beheersen van de aarde. Hoewel het

¹⁹² Constandse, ‘Milieu en economische macht’, 5.

¹⁹³ Hans Ramaer, ‘Ekologie en sociale organisatie’, *De As* 31, 14.

¹⁹⁴ Reinboud en Wiersma, *Hoe komen kringen in het water*, 287, 291.

¹⁹⁵ Taeke de Jong, ‘Autoriteit en territorium’, *De As* 31 (1978), 23.

¹⁹⁶ Hans Ramaer, ‘Ekologie en sociale organisatie’, *De As* 31, 13.

¹⁹⁷ Constandse, ‘Milieu en economische macht’, 3.

ecofeminisme de uitputting van de aarde en de vrouwenonderdrukking met elkaar in verband brengt, komt in het anarchisme van *De As* die vergelijking niet expliciet terug. *De As* ziet de ecologische crisis als een sociale crisis, maar niet als een gegenderde crisis. Het feminisme is een zogezegd vanzelfsprekend onderdeel van het anarchisme, maar in de analyse van dominantie van mensen over natuur wordt de hiërarchie tussen man en vrouw bijna niet betrokken. In *De As* wordt veel vaker het begrip mensen gebruikt, dan mannen en vrouwen apart van elkaar. Zelfs in het themanummer over vrouwenbevrijding betoogt Simon Radius dat vrouwen worden uitgebuit door mannen, maar op een manier “waar de mannen zelf, op een andere wijze weliswaar, ook de dupe van zijn”. Daarom stelt hij dat “vrouwen de strijd met mannen samen moeten uitvechten: de bevrijding uit de onderdrukking van het maatschappelijk systeem met zijn autoritaire gezagsuitoefening en zijn hiërarchiese betrekkingen tussen mensen.”¹⁹⁸ Vrouwenemancipatie doopt Radius op deze manier om tot mensenemancipatie, emancipatie tot een anarchistische maatschappij. Dat hiërarchische karakter van de maatschappij is dus voor zowel mannen als vrouwen – voor mensen in het algemeen – nadelig en onderdrukkend.

Een keer erkennen de makers van *De As* een verdere hiërarchie in de maatschappij. Constandse stelt dat mensen in staat zijn om taken te delegeren. Eén autoriteit deelt taken uit aan lagere autoriteiten, die hetzelfde doen tot men bij “een laag van machtelozen aankomt die geen menselijk territorium ter beschikking hebben om de frustraties die van boven komen naar beneden te kunnen afreageren”.¹⁹⁹ De onderste laag van de hiërarchie heeft geen ondergeschikten, anders dan niet-menselijk materiaal, wat bij arbeiders de wil tot productie en bij “vrouwen die leven in een situatie van mannelijke overheersing de wil tot voortbrenging van kinderen” verklaart.²⁰⁰ Door arbeiders en vrouwen te zien als de onderste laag van de hiërarchie, erkent Taeke de Jong hiërarchie tussen mensen en een verschil in onderdrukking van vrouwen en mannen in het kapitalisme. Tot een bewuste en expliciete vergelijking van mannelijke overheersing over vrouwen en menselijke overheersing van de natuur komt het niet.

¹⁹⁸ Simon Radius, ‘Vrouwenbevrijding: strijd tegen en met de man’, *De As* 4 (1973), 4.

¹⁹⁹ Jong, de, ‘Autoriteit en territorium’, 23.

²⁰⁰ Ibidem, 24.

3.4 De bevrijding van natuur en dieren in *Hoe komen kringen in het water*

Dat de relatie tussen mens en natuur belangrijk is voor het anarchisme blijkt niet alleen uit *De As*, maar ook uit het boek *Hoe komen kringen in het water*. Reinboud en Wiersma stellen dat het anarchisme staat voor “het nastrevenswaardig vinden van een wereld zonder macht”. Ze specificeren deze definitie omdat ‘geen macht’ alleen zegt waar anarchisten tegen zijn, niet waar ze voor zijn. Het anarchisme is voor vrijheid. Toch stellen ze dat ook ‘voor vrijheid’ nog onvoldoende zegt, de meeste passende omschrijving is “het beste-voor-de-aarde doen”.²⁰¹ Bij het ‘beste-voor-de-aarde doen’ hoort een hoog bewustzijn van de wereld om je heen. Het gaat niet om een ik-bewustzijn, niet langer over een groepsbewustzijn, een allenmensbewustzijn, of een alle-dierenbewustzijn, maar een “aardig bewustzijn”. Aardig is de afkorting voor ‘beste-voor-de-aarde’. Het gaat om meevoelen met elkaar. Het anarchisme is voor Reinboud en Wiersma vergelijkbaar met een algemene anarchistische theorie: een ideologie die lijnen doortrekt en verschillende vormen van macht en onderdrukking met elkaar verbindt. Zij omschrijven het als het wegwerken van tegenstrijdigheden.²⁰² Als je als anarchist voor vrijheid bent, en tegen macht, ontkom je er niet aan om verschillende soorten van onderdrukking en overheersing in de maatschappij aan elkaar te verbinden. Het past niet bij het anarchisme om de ene machtsverhouding te ontmantelen en de andere in stand te houden.

In *Hoe komen kringen in het water* en het themanummer ‘Atalanta’ benadrukken Reinboud en Wiersma het inclusieve karakter van hun anarchisme. In het boek schrijven de vrouwen: “Ik denk dat het je niet verbaast wanneer ik zeg dat ons anarchisme tevens antirassisme, anti-seksisme, antimilitarisme en nog wel veel meer omvat”.²⁰³ Feminisme definiëren zij als anti-seksisme, en seksisme als “de onderdrukking van mensen op grond van hun geslacht(sdelen)”.²⁰⁴ Door voorop te stellen dat anarchisme het beste-voor-de-aarde-doen behelst, en te beargumenteren dat de onderdrukking van mensen op basis van hun geslacht een van de andere onderdrukkingen is die het anarchisme bevecht, maken zij een directe verbinding tussen het onderdrukken van de aarde (“deze planeet met alles erop en eraan”²⁰⁵) en de onderdrukking van vrouwen. Beide vormen van onderdrukking passen niet in een

²⁰¹ Reinboud en Wiersma, *Hoe komen kringen in het water*, 25.

²⁰² Ibidem, 204.

²⁰³ Ibidem, 38.

²⁰⁴ Ibidem, 279, 298.

²⁰⁵ Ibidem, 269.

bevrijde wereld zonder macht, en passen daarom niet bij anarchisme. Ecofeministisch gedachtegoed lijkt wat dat betreft onderdeel van het anarchisme van Reinboud en Wiersma, maar benoemen dat zelf niet. Zij strijden immers met een bevrijdingsstrategie (anarchisme) tegen zowel de overheersing van de natuur als de onderdrukking van vrouwen, maar betrekken daar bovendien andere bevrijdingsstrategieën bij, zoals antiracisme en antimilitarisme. Reinboud en Wiersma benoemen niet expliciet mannelijke overheersing of het patriërchaat als overkoepelende oorsprong van onderdrukking, wat in ecofeministische theorieën wel gebeurt. Een anarchafeministische analyse houdt overheersing in het algemeen verantwoordelijk voor hiërarchie, “of het nu rang is of klasse, het gezin, de Staat of geslacht/sekse”.²⁰⁶

Het veganisme speelt een grote rol in het anarchisme van Reinboud en Wiersma, omdat het slachten en eten van dieren voor menselijk genot per definitie niet past in een wereld zonder macht. Veganisme is “radikaal-vegetarisme, geen dierlijke produkten eten of anderszins gebruiken, geen dieren jagen of anderszins pesten, en ze ook niet kweken of anderszins gevangen houden”.²⁰⁷ Reinboud en Wiersma beargumenteren dat mensen het meevoelgevoel, belangrijk voor hun anarchisme, zo groot kunnen maken als ze zelf willen: mensen kunnen het meevoelgevoel laten spreken bij mensen of alle levende wezens erbij betrekken. Zelf beweren ze dat in zekere zin niemand uitsluitend met mensen meevoelt: “sommigen eten geen varkens, anderen geen koeien, [...] in onze streken worden geen honden en katten gegeten terwijl ze toch voor het oprapen liggen”.²⁰⁸ Een ‘aardig bewustzijn’ staat gelijk aan een breed meevoelgevoel, wat logischerwijs resulteert in een veganistische wereld. Het beste-voor-de-aarde doen en veganisme passen om twee redenen bij elkaar. Ten eerste gaat veeteelt gepaard met hekken, hokken en schrikkeldraad die de vrijheid van dieren inperken. De definitie van anarchisme als tegen macht en voor vrijheid staat daar haaks op. Ten tweede veroorzaakt veeteelt erosie en verstoort het kringlopen. Wilde dieren doen niet aan overbeweiding, maar door menselijk ingrijpen op de aarde het toevoegen van enorme hoeveelheden vee, hebben de kringlopen het moeilijk gekregen.²⁰⁹ Niet-ecologisch gedrag maakt van een kring een spiraal waarvan het broeikas-effect, de ozonlaagverdunding en

²⁰⁶ Hewitt, ‘Emma Goldman: Een pleidooi voor anarcha-feminisme’, 7-8.

²⁰⁷ Reinboud en Wiersma, *Hoe komen kringen in het water*, 227.

²⁰⁸ Ibidem, 229.

²⁰⁹ Ibidem, 232.

verzuring voorbeelden zijn.²¹⁰ Veeteelt (een niet-veganistische wereld) beperkt de vrijheden van levende wezens en vervuult het milieu: dat past niet bij het beste-voor-de-aarde doen.

Het verband dat Reinboud en Wiersma leggen tussen veganisme en anti-seksisme werd niet door iedereen ondersteund. Anarchisten zagen ze in eerste plaats als veganisten of radicale feministen, terwijl veganisten ze vaak te anarchistisch of feministisch vonden.²¹¹ Op een aantal artikelen die Reinboud en Wiersma omstreeks 1983 schreven voor vrouwenbladen waarin ze de link tussen veganisme en feminisme legden, kwamen veel boze reacties “die verdacht veel leken op die van mannen wanneer ze werden aangesproken op sexismen”.²¹² Zelfs van hun “oude feministiese maatjes” was slechts eentje het helemaal met ze eens. Het veganisme kwam voor Reinboud en Wiersma logisch uit het anarchisme voort en het verbaasde hen dat anderen die verbanden tussen vormen van onderdrukking niet wilden leggen.²¹³ De koppeling tussen veganisme en feminisme maakt ook ecofeministe Carol Adams. Zij vindt dat “wie feminist is, veganist moet zijn” en ze heeft kritiek op ecofeministen die de uitbuiting van dieren niet bij de onderdrukking van vrouwen en de natuur betrekken.²¹⁴ Net als Reinboud en Wiersma beargumenteert Adams dat er sprake is van eenzelfde soort onderdrukking en hetzelfde achterliggende systeem.²¹⁵

In het anarchisme van Atalanta van de jaren tachtig kwamen het anarchisme en het radicaalfeminisme dicht bij elkaar dan ooit en verkondigden Reinboud en Wiersma een vorm van ecofeminisme die pas in de jaren negentig steeds meer geaccepteerd raakte. Naar eigen zeggen kwamen er toen steeds meer veganistische anarchisten en ontstonden er andere groeperingen die vormen van uitbuiting met elkaar ging combineren. Als voorbeeld noemt Wiersma de actiegroep Alle Dieren Vrij. In het boekje *Alle dieren vrij!* (1992) van Wiersma en P'tje Lanser, uitgegeven door Atalanta, stellen de auteurs dat er in tien jaar tijd een hoop is veranderd binnen de radicale beweging – waarvan een verandering is dat een groeiende groep mensen zich niet meer alleen druk maakt over de uitbuiting van mensen, maar dat ook

²¹⁰ Reinboud en Wiersma, *Hoe komen kringen in het water*, 276, 290.

²¹¹ Wiersma, ‘Atalanta: een stukje geschiedenis’, 10.

²¹² Ibidem, 8.

²¹³ Ibidem, 8.

²¹⁴ Alexandra van Ditmars, ‘Carol Adams: ‘Wie feminist is, moet ook veganist zijn’’, *Trouw*, 29 november 2019.

²¹⁵ Carol J. Adams, ‘Ecofeminism and the Eating of Animals’, *Hypatia* 6 (1991) 1, 125-126.

de bevrijding van andere diersoorten wordt nagestreefd.²¹⁶ Gedurende de jaren tachtig is de aandacht voor ecofeministisch gedachtegoed dus gegroeid in Nederland.

3.5 Deelconclusie

Het anarchisme van *De As* was zich zeer bewust van de menselijke invloed op de natuurlijke leefomgeving en zag milieuproblematiek, net als Bookchin, als een sociale crisis, veroorzaakt door menselijk geconstrueerde hiërarchische structuren van het kapitalisme. Cultuur moest weer in balans raken met natuur en Constandse is van mening dat de mensheid zichzelf niet als losstaand van de natuur moet zien, maar als onderdeel van de natuur. Daarnaast bood *De As* een podium voor artikelen over feminisme of de vrouwenbeweging. Toch erkende het tijdschrift niet dat de milieucrisis een gegenderde crisis is. In die zin rijmt de anarchistische beweging van *De As* met het groen anarchisme. De kritiek vanuit ecofeministische hoek, dat bij groen anarchisten gender geen rol speelt in de analyse van de overheersing van de natuur, is ook toepasbaar op *De As*. In het anarchafeminisme komen feminisme en anarchisme samen en in *Hoe komen kringen in het water* leggen Reinboud en Wiersma een verband tussen het uitbuiten van de natuur en dieren en de onderdrukking van vrouwen. Reinboud en Wiersma willen alle levende wezens betrekken in het meevoelgevoel, want oog hebben voor onderdrukking van andere mensen is niet genoeg. Ze betrekken de bevrijding van dieren en de aarde bij menselijke bevrijding uit de onderdrukking. Het anarchafeminisme pleit er net als groen anarchisme en sommige ecofeministen voor dat mensen zichzelf niet meer verheffen boven de natuur en dieren, maar gaan leven naar het idee van 'het-beste-voor-de-aarde doen'. Het anarchafeminisme vertoont overeenkomsten met het ecofeminisme, omdat beide stromingen uitstijgen boven het strijden tegen onderdrukking van mensen onderling. Ze betrekken andere vormen van onderdrukking erbij. Het anarchafeminisme heeft geleerd van het ecofeminisme dat de overheersing van de aarde vanuit eenzelfde structuur van macht en hiërarchie is ontstaan als de dominantie van mannen over vrouwen.

²¹⁶ P'tje Lanser en Rymke Wiersma, *Alle dieren vrij! Zesentwintig mensen over veganisme, huisdieren, biologies eten, anarchisme, dierenstrijd, geweld en geweldloosheid* (Amsterdam 1992), achterflap.

Conclusie

Deze scriptie heeft onderzocht in hoeverre er sprake was van ecofeministisch gedachtegoed in de vrouwenbeweging van de jaren zeventig en tachtig in Nederland. Hielden vrouwen zich naast de strijd voor de bevrijding van vrouwen uit de onderdrukte positie in de maatschappij tevens bezig met ecologisme, met de overheersing van de aarde of uitbuiting van dieren? Waren vrouwen zich vanuit hun eigen ervaring van onderdrukking zich bewust van andere vormen van onderdrukking in de maatschappij? Het ecofeminisme stelt dat de overheersing van de aarde en de uitbuiting van dieren voortkomen uit hetzelfde patriarchale systeem dat ook de onderdrukking van vrouwen in stand houdt. Het dualisme ‘rede versus emotie’, waarmee mannen dominantie over vrouwen legitimeren, legitimeert ook de superioriteit van de mens over de natuur. Ecofeministen beargumenteren daarom dat het zinloos is om de bevrijdingsstrategie van het feminisme te beperken tot het bevrijden van vrouwen alleen. Andere vormen van onderdrukking en het onderliggende onderdrukkende systeem blijven dan namelijk bestaan. Het ecofeminisme pleit voor een brede bevrijdingsstrategie van mensen en niet-mensen – voor een gedeelde strijd van vrouwen, dieren en de natuur.

In dit onderzoek zijn drie radicale stromingen in de tweede feministische golf aan bod gekomen. Aan de hand van een kritische discoursanalyse heb ik vervolgens onderzocht of en hoe zij zich bezighielden met de relatie tussen vrouwen en natuur, of vrouwen en dieren, en met een verband tussen de onderdrukking van vrouwen en de overheersing van de natuur. De eerste stroming is het radicaalfeminisme, dat in Nederland vooral tot uiting kwam in de *Vrouwenkrant*, *Feminist* en andere uitgaven van uitgeverij De Bonte Was. Het radicaalfeminisme van de jaren zeventig en begin jaren tachtig pleitte voor een brede bevrijdingsstrategie. Daarmee wilde de beweging ook andere door het patriërchaat onderdrukte mensen bevrijden. Het radicaalfeminisme was gericht op een revolutie, op het omverwerpen van een systeem van mannelijk onderdrukking. Uit het Feministisch Manifest uit 1977, gepubliceerd in *Feminist 1*, bleek dat het ‘niet genoeg’ was om alleen aan de Nederlandse vrouw te denken. Daarom poogde het radicaalfeminisme de positie van álle vrouwen te verbeteren. Daarnaast schreef het in een manifest voor, dat als je ervoor gekozen had om je als feminist in te zetten voor de onderdrukking van vrouwen, je moet weten dat die onderdrukking familie is van andere onderdrukkingen, zoals die van kinderen, ouderen en invaliden. Het radicaalfeminisme legde daarmee een verband tussen de onderdrukking

van vrouwen en de onderdrukking van andere groepen die in de maatschappij niet een hoge rationale status hadden verkregen. De onderdrukking van dieren werd niet meegenomen in het inclusieve karakter van het radicaalfeminisme.

De tweede stroming is het socialistisch feminisme, dat zich in Nederland vooral uitte in de tijdschriften *Katijf* en *Socialisties-Feministische Teksten*. Omdat de bundel *Teksten* de meest theoretisch diepgaande stukken publiceerde, heb ik artikelen daaruit gebruikt voor het beantwoorden van mijn onderzoeksvragen. Socialistisch feministen hielden zich niet met milieuvraagstukken of de schadelijke menselijke overheersing over de natuur bezig. Wat betreft het verbreden van de bevrijdingsstrategie naar ‘alle vrouwen’ bleef de *Teksten* achter op het socialistisch feminisme in de Verenigde Staten. In Nederland werd namelijk het racisme niet structureel bij de strategie betrokken. De bundel *Socialisties-Feministische Teksten* was gericht op een wit publiek, dat zich veelal onbewust leek te zijn van de vergelijkbare systematische onderdrukking van mensen van kleur. Het artikel van Essed probeerde dat te doorbreken. Zij attendeerde de lezers op de verschillende assen van verschil waarlangs mensen worden onderdrukt. Daarmee riep het artikel op voor een inclusieve bevrijdingsstrategie waarin socialistisch feministen naast seksisme ook racisme zouden bestrijden. Het is onduidelijk of haar artikel de politieke agenda van het socialistisch feminisme in Nederland blijvend heeft beïnvloed. Het getuigt er echter wel van dat socialistisch feministen in de jaren tachtig langzaam meer bewustzijn ontwikkelden over andere onderdrukkingen – en het idee dat vrouwen zich daar als ervaren onderdrukten mee bezig moesten houden.

De anarchistische en anarchafeministische stromingen verhielden zich actiever tegenover ecologisme, de natuur en het milieuvraagstuk. Uit het tijdschrift *De As* blijkt dat de anarchistische beweging in Nederland zich in de jaren zeventig en tachtig bezighield met de manier waarop de mens met de aarde samenleeft: ecologisme. Een van de kritiekpunten van het anarchisme op het marxisme was dat het marxisme de uitbuiting van het milieu onbesproken liet in de verwerping van het kapitalisme. De redactie van *De As* zag het kapitalisme als de oorzaak van milieuverontreiniging, het kapitalistische systeem had de balans tussen natuur en cultuur verstoord. Toch koppelt de anarchistische beweging de overheersing van de natuur niet direct aan de onderdrukking van vrouwen. In het boek *Hoe komen kringen in het water* brengen Reinboud en Wiersma de onderdrukking van de aarde met dieren in verband met de onderdrukking van vrouwen. Beide vormen van onderdrukking

passen niet in een bevrijde wereld zonder macht, een wereld waar Reinboud en Wiersma naar streven. Bovendien gaat hun bevrijdingsstrategie nog verder. Naar eigen zeggen is hun vorm van anarchisme niet alleen anti-seksistisch, maar ook antimilitaristisch en antiracistisch. Het anarchafeminisme brengt radicaalfeminisme en groen anarchisme samen in een ecofeministische strijd. Deze beweging is tegen alle vormen van onderdrukking, want geen enkele vorm van hiërarchie en macht is mogelijk in een anarchistische wereld. Anders dan de meeste literatuur over het ecofeminisme houden Reinboud en Wiersma niet expliciet het patriarchaat of het kapitalisme verantwoordelijk voor de onderdrukking. Impliciet wel, omdat de kapitalistische patriarchale ideologie en systemen plaats moeten maken voor een anarchistische samenleving.

Feministen in de tweede feministische golf hielden zich dus in beperkte mate bezig met de onderdrukking van de natuur, dieren en het milieu. De specifieke ideologie van een feministische of sociale stroming bepaalde de manier waarop zij zich verhiel tot de natuur en dieren. De radicaalfeministische beweging opereerde in antwoord op het feminisme van Dolle Mina en MVM en in navolging van de Amerikaanse vrouwenbeweging autonoom en zonder mannen. Het radicaalfeminisme zag het patriarchaat als oorzaak van vrouwenonderdrukking en het bevrijden van vrouwen als het voornaamste doel. Vormen van onderdrukking waren altijd een gevolg van mannelijke dominantie en theoretisch gezien was de overheersing van de natuur ook door het patriarchaat gecreëerd. In de praktijk leek de bevrijdingsstrategie van De Bonte Was beperkt tot de bevrijding van mensen, en werden de natuur en dieren er niet bij betrokken. Socialistisch feministen streden als eerste tegen de onderdrukking van vrouwen, die volgens hen werd veroorzaakt door het kapitalisme dat is ingericht op basis van de patriarchale ideologie. In theorie lijken de vleesproductie en de algemene menselijke dominantie over de natuur het gevolg van een kapitalistisch systeem, maar in de praktijk hield *Socialisties-Feministische Teksten* zich niet bezig met de natuur en dieren.

De anarchistische beweging verzette zich net als socialisten tegen het kapitalisme, maar deed dat vanuit een andere overtuiging: vanuit het idee dat de ecologische balans door het kapitalisme en grootschalige industrie was verstoord. *De As* streed als gemengde anarchistische stroming tegen onderdrukking van de mensheid, zonder daarin onderscheid te maken tussen vrouwen en mannen. Reinboud en Wiersma hadden daarentegen oog voor de onderdrukking van zowel vrouwen als de aarde. Zij beargumenteerden dat het motto 'goed doen voor de aarde (met alles erop en eraan)' niet betekende dat je tegen de ene vorm van

onderdrukking streed en de andere vorm van onderdrukking liet bestaan. Het had een hoog bewustzijn van alle vormen van onderdrukking: van racisme en militarisme ‘en nog wel veel meer’. Bevrijding van alle onderdrukkingen tezamen zou de aarde (met alles erop en eraan) werkelijk bevrijden. Het anarchafeminisme van Reinboud en Wiersma en uitgeverij Atalanta van de jaren tachtig komt het dichtst bij het ecofeminisme. Vrouwen en de natuur werden op eenzelfde manier onderdrukt, maar er was volgens hen geen sprake van een essentialistische verbinding tussen vrouwen en de natuur. Vrouwen waren volgens hen niet bij uitstek geschikt om zich het lot van de natuur aan te trekken omdat zij dichterbij de natuur stonden. Het was ieders taak om de wereld te ontdoen van onderdrukking. Het ontwakende ecofeminisme tijdens de tweede feministische golf in Nederland was een conceptuele benadering van het ecofeminisme. Zij beschouwt de natuur met dieren als ondergeschikt aan de mens, gelegitimeerd vanuit een ingeburgerd hiërarchisch systeem. Ze bekritiseert de ingeburgerde dominantie van mannen over vrouwen en de dominantie van mensen over de natuur in een poging zowel vrouwen als de natuur te bevrijden.

De ecofeministische benadering van de tweede feministische golf is een aanzet tot een nieuwe benadering van de vrouwenbeweging in de jaren zestig, zeventig en tachtig. Deze scriptie draagt daarom bij aan de historiografie over de vrouwenbeweging. Het ecofeminisme wordt niet genoemd in *De vrouw beslist* en *Het persoonlijke wordt politiek*, twee belangrijke historiografische werken over de tweede feministische golf in Nederland. Er bestond echter wel een bewustzijn dat vrouwen en de natuur vanuit eenzelfde mechanisme werden onderdrukt. Ook de historiografie over de milieubeweging in Nederland loopt hierin achter. Er bestaat een opvatting dat zowel de vrouwenbeweging als de milieubeweging als sociale bewegingen in de jaren zestig en zeventig opkwamen vanuit dezelfde maatschappelijke onvrede, maar tussen beide bewegingen wordt geen andere relatie geïdentificeerd. In deze scriptie zoek ik naar het raakvlak van beide bewegingen. Bovendien wordt de historiografie van de tweede feministische golf gedomineerd door Engelse literatuur, daartegen biedt deze scriptie tegenwicht. Tevens zijn de meeste theoretische handboeken over feminisme gebaseerd op de Amerikaanse vrouwenbeweging. In werkelijkheid was er echter in de jaren zeventig en tachtig sprake van kleine, veranderlijke, stromingen waarvan een feministische ideologie soms werd bepaald door specifieke personen of een lokale context. De Amerikaanse handboeken vormen daarom niet altijd een juist raamwerk voor Nederlandse feministische stromingen. Deze scriptie laat zien waarmee die stromingen in Nederland zich bezighielden en hoe zij zich verhielden tot gemeenschappelijke

onderdrukking van de natuur en dieren. Deze scriptie draagt bij aan de historiografie over het radiaalfeminisme, het socialistisch feminisme en het anarchafeminisme in de tweede feministische golf, vanuit een ecofeministisch perspectief.

In mijn scriptie heb ik voor iedere beweging gekeken naar een selectie bronnen. Voor een meer complete geschiedenis van het ecofeminisme in de tweede feministische golf zouden er nog meer tijdschriften, kranten en boeken geanalyseerd kunnen worden. Voor het socialistisch feminisme heb ik gekozen voor het blad *Socialisties-Feministische Teksten*, terwijl het de moeite waard kan zijn om ook *Katijf* te bestuderen. Voor het anarchafeminisme geldt dat de ideeën van Reinboud en Wiersma en uitgeverij Atalanta centraal staan in mijn scriptie, hoewel het interessant kan zijn om ook de *Anarkakrant* te analyseren. De Bonte Was heeft ook nog veel meer gepubliceerd dan ik voor mijn scriptie kon analyseren. Kortom, deze scriptie is een veelzijdig eerste initiatief tot het schrijven van een geschiedenis van het ecofeminisme in de tweede feministische golf. Door meer bronnen en andere feministische stromingen uit de vrouwenbeweging van de jaren zeventig en tachtig erbij te betrekken, zoals de godinnenbeweging die op een essentialistische manier teruggreep naar de relatie tussen vrouwen en natuur, zal er een nog beter beeld kunnen ontstaan van de verhouding tussen vrouwen en de onderdrukking van de natuur.

Bibliografie

Literatuur:

Adams, Carol J., 'Ecofeminism and the Eating of Animals', *Hypatia* 6 (1991) 1, 125-145.

Adams, Carol J., en Josephine Donovan (red.), *Animals & Women: Feminist Theoretical Explorations* (Londen 1995).

Aerts, Mieke, "Laten zien hoe onmisbaar we zijn". De Vrouwenstaking van 1981', in: Marian van der Klein en Saskia Wieringa (red.), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2006), 19-38.

Agerbeek, Marjan, '... de tweede golf', *Trouw*, 28 september 2001.

Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, 'Anneke van Baalen – biografie' (versie 17 september 2018), <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/bekende-feministen/anneke-van-baalen-biografie/> (13 maart 2020).

Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, 'De tweede feministische golf' (versie 10 maart 2016) <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-20e-eeuw/de-tweede-feministische-golf/> (26 januari 2020).

Beasley, Chris, *What is Feminism?: An Introduction to Feminist Theory* (Londen 1999).

Boomen, Marianne van den, "Uit principe deden we altijd alles voor de lol." Portret van het radikaal-feminisme van de Bonte Was', *Marge* 9 (1985), 122-131.

Costera Meijer, Irene, *Het persoonlijke wordt politiek: feministische bewustwording in Nederland, 1965-1980* (Amsterdam 1996).

Ditmars, Alexandra van, 'Carol Adams: 'Wie feminist is, moet ook veganist zijn'', *Trouw*, 29 november 2019.

Ekelschot, Marijke, 'Radicaalfeminisme' (versie augustus 2005), <http://www.radicaalfeminisme.nl/> (5 maart 2020).

Evans, Judith, *Feminist Theory Today: An Introduction to Second-Wave Feminism* (Londen 1995).

Gaard, Greta, (red.), *Ecofeminism: Women, Animals, Nature* (Philadelphia 1993).

Gordon, Linda, "Intersectionality", Socialist Feminism and Contemporary Activism: Musings by a Second-Wave Socialist Feminist', *Gender & History* 28 (2016) 2, 340-357.

- Gordon, Linda, 'Socialist Feminism: The Legacy of the "Second Wave"', *New Labor Forum* 22 (2013) 3, 21-28.
- Hill Collins, Patricia, en Sirma Bilge, *Intersectionality* (Cambridge 2016).
- Huisman, Marijke, (red.), *Savannah Bay. Geschiedenis van een bijzondere boekwinkel 1975-2019* (Utrecht 2019).
- Iniguez de Herida, Marta, 'History and actuality of Anarcha-feminism: lessons from Spain', *Lilith: A Feminist History Journal* 16 (2007), 44-60.
- Klinkenberg, Renate, en Kirsten Zimmerman, 'Genderview oktober 2011: Marijke Ekelschot', <https://www.gendergeschiedenis.nl/index.php/tijdschrift/genderview/100-genderview-oktober-2011-marijke-ekelschot> (13 maart 2020).
- Kluvel, Amanda, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940* (Amsterdam 2000).
- Kowal, Donna M., 'Anarcha-Feminism', in: Carl Levy en Matthew S. Adams (red.), *The Palgrave Handbook of Anarchism*, 265-279.
- Leroy, P., en A. de Geest, *Milieubeweging en milieubeleid* (Antwerpen 1985).
- Levy, Carl en Matthew S. Adams (red.), *The Palgrave Handbook of Anarchism* (2019).
- Locke, Terry, *Critical Discourse Analysis* (Londen/New York 2004),
- Loo, Vilan van de, *De vrouw beslist: de Tweede Feministische Golf in Nederland* (Wormer 2005).
- Mellor, Mary, *Feminism & Ecology* (New York 1998).
- Mellor, Mary, 'Feminism and Environmental Ethics: A Materialist Perspective', *Ethics and the Environment* 5 (2000) 1, 107-123.
- Nachesu, Voichita 'Radical Feminism and the Nation: History and Space in the Political Imagination of Second Wave Feminism', *Journal for the Study of Radicalism* 3 (2009) 1, 29-59.
- Nijboer, Simone, 'De gemeenschappelijke strijd van vrouwen en dieren', *Savante* 12 (1995), 11-12.
- Plumwood, Val, *Feminism and the Mastery of Nature* (Londen 2003).

Poldervaart, Saskia, 'Van persoonlijke politiek naar institutionalisering. Socialistisch feminisme in Nederland, 1970-1989', in: Marian van der Klein en Saskia Wieringa (red.), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2006), 87-108.

Price, Andy, 'Green Anarchism', in: Carl Levy en Matthew S. Adams (red.), *The Palgrave Handbook of Anarchism*, 281-291.

Putnam Tong, Rosemarie, *Feminist Thought: a more comprehensive introduction* (Colorado 1998).

Rubin, Gayle, 'The Traffic in Women: Notes on the "Political Economy" of Sex', in: Rayna R. Reiter (red.), *Toward an Anthropology of Women* (New York 1975), 157-210.

Thieme, Marianne, *Groeiend Verzet* (Amsterdam 2019).

Bronnen:

Anoniem, 'De AS anarcho-socialisties tijdschrift', *De As* 21/22 (1976), 1.

Anoniem, 'De reden van dit blad', *Feminist* 1 (1977), 5-6.

Anoniem, 'De seksuele revolutie', *Feminist* 3 (1982), 47-52.

Anoniem, 'De seksuele revolutie van het moederschap', *Feminist* 3 (1982), 55-63.

Anoniem, 'De Verwarring', *Feminist* 3 (1982), 13-19.

Anoniem, 'Feminisme en Marxisme; achtergronden van Geschiedenis van de Vrouwentoekomst', *Feminist* 3 (1982), 20-46.

Anoniem, 'Feministies Manifest 1977', *Feminist* 1 (1977), 2-4.

Anoniem, 'Geld en feminisme', *Feminist* 1 (1977), 24-25.

Anoniem, 'Inleiding', *Feminist* 3 (1982), 3-5.

Anoniem, 'Klassestructuur binnen de vrouwenbeweging', *Feminist* 1 (1977), 7-10.

Anoniem, 'Scum Manifesto', *Feminist* 2 (1977), 3-7.

Baalen, Anneke van, *Brusterschap: memoires, artikelen 1971-1997* (Amsterdam 1994).

Baalen, Anneke van, en Marijke Ekelschot, *Geschiedenis van de vrouwentoekomst* (Amsterdam 1980).

- Bervoets, Jan, 'Dood en geboorte van een Internationale', *De As* 2 (1973), 19-23.
- Clark, John, 'Wat is anarchisme?', *De As* 50/51/52 (1981), 2-22.
- Constandse, Anton, 'Milieu en economische macht', *De As* 31 (1978) 1-5.
- Essed, Philomena, 'Racisme en feminisme', *Socialisties-feministische teksten* 7 (1982), 9-41.
- Hartmann, Heidi, 'Kapitalisme, patriarchaat en de dubbele arbeidsmarkt. De historische basis van de beroepssegregatie', *Socialisties-feministische teksten* 2 (1978), 36-74.
- Harmsen, Pauline, e.a., *Zusterschap en daarna* (Amsterdam 1982).
- Hewitt, Marsha, 'Emma Goldman: Een pleidooi voor anarcha-feminisme', *De As* 85 (1989), 1-7.
- Holterman, Thom, 'De machtigen en het miljeurecht', *De As* 31 (1978), 6-12.
- Hoogenboom, Annemiek, en Annemieke Voets, 'Vrouwenstrijd in de derde wereld. Slaat de aanval op imperialistische bolwerken ook bressen in het patriarchaat?', *Socialisties-feministische teksten* 3 (1979), 165-194.
- Jong, Rudolf de, 'Het anarchisme en zijn "kleinburgerlijkheid" of het marxisme en zijn arrogantie', *De As* 2 (1973), 11-18.
- Jong, Taeke de, 'Autoriteit en territorium', *De As* 31 (1978), 18-26.
- Lanser, P'tje, en Rymke Wiersma, *Alle dieren vrij! Zesentwintig mensen over veganisme, huisdieren, biologies eten, anarchisme, dierenstrijd, geweld en geweldloosheid* (Amsterdam 1992).
- Meulenbelt, Anja, 'Vrouwenbeweging', *De As* 4 (1973), 23-31.
- Mortel, Maartje van de, 'Anarchafeminisme: Een korte inleiding', *De As* 199 (2017), 3-6.
- Oudshoorn, Joyce, 'De dubbele erfenis in de vrouwenbeweging: rondom produktie en 'reproduktie'', *Socialisties-feministische teksten* 4 (1980), 175-189.
- Oudshoorn, Joyce, 'Zo vader zo zoon en van moeder op dochter', *Socialisties-feministische teksten* 1 (1978), 67-93.
- Radius, Simon, 'Vrouwenbevrijding: strijd tegen en met de man', *De As* 4 (1973), 4-18.
- Ramaer, Hans, 'Ekologie en sociale organisatie', *De As* 31, 12-17.

Ramaer, Hans, 'Marx, ideoloog of wetenschapper?', *De As* 2 (1973), 3-10.

Reinboud, Weia, en Rymke Wiersma, *Hoe komen kringen in het water: aardige filosofie* (Amsterdam 1989).

Sevenhuijsen, Selma, 'Vadertje staat, moedertje thuis?', *Socialisties-feministische teksten* 1 (1978), 18-66.

Sevenhuijsen, Selma, Joyce Oudshoorn en Anja Meulenbelt, 'Voorwoord', *Socialisties-feministische teksten* 1 (1978), 7-17.

Vries, Petra de, e.a., 'Redactioneel', *Socialisties-feministische teksten* 7 (1982), 7-8.

Vries, Petra de, 'Vrouwenlogika tegen mannelijk vooroordeel: over feministiese fronten aan de universiteit', *Socialisties-feministische teksten* 3 (1979), 215-247.

Wiersma, Rymke, 'Anarca!', *De As* 199 (2017), 1.

Wiersma, Rymke, 'Atalanta: een stukje geschiedenis', *De As* 145 (2004), 6-11.